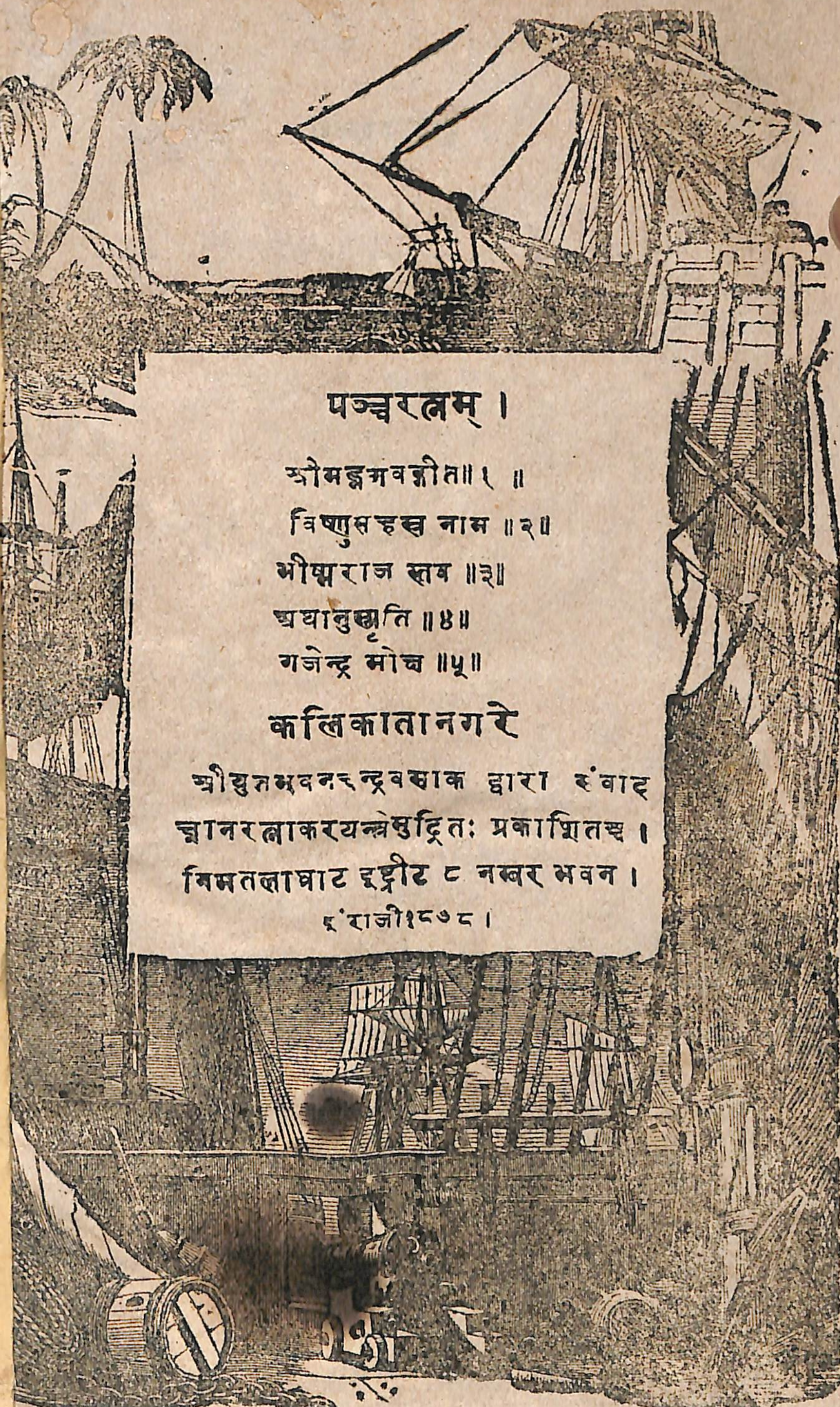
नं. ८

गीतापंचरत्नम्

वे. ३॥



पञ्चरत्नम् ।

श्रीमद्भगवद्गीत ॥१॥

विष्णुसहस्र नाम ॥२॥

भीष्मराज स्तव ॥३॥

अथानुस्मृति ॥४॥

गजेन्द्र मोच ॥५॥

कलिकातानगरे

श्रीयुतमदनचन्द्रवसाक द्वारा संवाद

ज्ञानरत्नाकरयन्त्रे मुद्रितः प्रकाशितश्च ।

निमतलाघाट ष्ट्रीट ८ नम्बर भवन ।

इंराजी १८७८ ।

पञ्चरत्नम् ।

श्रीमद्भगवद्गीता ॥ १ ॥
विष्णुसहस्र नाम ॥ २ ॥
भीष्मराज स्तव ॥ ३ ॥
अथानुस्मृति ॥ ४ ॥
गजेन्द्रमोक्ष ॥ ५ ॥

कलिकाता ।

श्रीयुक्त बाबु भुवनचन्द्रवसाक-संस्थापितसंवाद

ज्ञानरत्नाकराख्य यन्त्रे तद्द्वारैव

१९३४ संवत्सरे

मुद्रितं प्रकाशितञ्च ।

निमतलाघाट ष्ट्रीट ८ संख्यक भवन ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ओं अस्य श्रीभगवद्गीतामालामन्त्रस्य । श्रीभगवान्वेदव्यास ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः । श्रीकृष्णः परमात्मा देवता । अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषस इति बीजम् । सर्व्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति शक्तिः । अहं त्वा सर्व्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशु च इति कीलकम् । नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावक इत्यङ्गुष्ठाभ्यां नमः । नचैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुत इति तर्ज्जनीभ्यां नमः । अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव चेति मध्यमाभ्यां नमः। नित्यः सर्व्वगतः स्थाणु रचलोयं सनातन इत्यनामिकाभ्यां नमः । पश्य मे पार्थ

रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश इति कनिष्ठिकाभ्यां नमः। नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णा-
कृतीनि चेति करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः। अथ हृदयादि न्यासः। नैनं छिन्दन्ति
शस्त्राणि नैनं दहति पावक इति हृदयाय नमः॥ नचैनं क्लेदयन्त्यापो न शोष-
यति मारुत इति। शिरसे स्वाहा अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव चेति
शिखायै वषट्। नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन इति कवचाय हुम्।
पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश इति नेत्रत्रयाय वौषट्। नानाविधानि
दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि चेति। अस्त्राय फट्। श्रीकृष्णप्रीत्यर्थे पाठे विनियोगः।
अथ ध्यानम्। ओं पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयम्। व्यासेन
ग्रथितां पुराणमुनिना मध्ये महाभारते॥ अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशा-
ध्यायिनीम्। अम्ब त्वामनुसंदधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम्॥ १॥ नमोऽस्तु ते
व्यास विशालबुद्धे फुल्लारविन्दायतपत्रनेत्र। येन त्वया भारततैलपूर्णः प्रज्वालितो

ज्ञानमयः प्रदीपः ॥२॥ प्रपन्नपारिजाताय तोत्त्रवेत्रैकपाणये । ज्ञानमुद्राय कृष्णाय
गीतामृतदुहे नमः ॥ ३ ॥ सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः । पार्थो
वत्सः सुधी र्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ ४ ॥ वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्द-
नम् । देवीपरमानन्दं कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम् ॥ ५ ॥ भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजला
गान्धारनीलोत्पला शल्यग्राहवती कृपेण वहनी कर्णेन वेलाकुला । अश्वत्थामवि-
कर्णघोरमकरा दुर्योधनावर्तिनी सोत्तीर्णा खलु पाण्डवैरणनदी कैवर्त्तकः केशवः ॥
६ ॥ पाराशर्यवचः सरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटम् । नानाख्यानककेसरं हरि-
कथा सम्बोधनाबोधितम् । लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा भूयाद्भा-
रतपङ्कजं कलिमलप्रध्वंसिनः श्रेयसे ॥ ७ ॥ मूकं करोति वाचालं पङ्गुं लङ्घयते
गिरिम् । यत्कृपातमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ ८ ॥ यं ब्रह्मावरुणेन्द्ररुद्रम-
रुतस्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवैर्वेदैः साङ्गपदक्रमोपनिषदै र्गायन्ति यं सामगाः । ध्याना‍व-

स्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै
नमः ॥९॥ इति ध्यानम् ॥ धृतराष्ट्र उवाच । धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्व्वत सञ्जय ॥ १ ॥ सञ्जय उवाच । दृष्ट्वा तु पाण्ड-
वानीकं व्यूढं दुर्य्योधनस्तदा । आचार्य्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
पश्यैतां पाण्डुपुत्त्राणामाचार्य्य महतीं चमूम् । व्यूढां द्रुपदपुत्त्रेण तव शिष्येण
धीमता ॥ ३ ॥ अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्ज्जुनसमा युधि । युयुधानो विराटश्च
द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥ धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्य्यवान् । पुरुजित्-
कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥ युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्य्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व्वएव महारथाः ॥ ६ ॥ अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध
द्विजोत्तम । नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥ भवान् भीष्मश्च
कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः । अश्वत्थामविकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैवच ॥ ८ ॥ अन्ये च

बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः । नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्व्वे युद्धविशारदा ॥९॥
अपर्य्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् । पर्य्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षि-
तम् ॥ १० ॥ अयनेषु च सर्व्वेषु यथा भागमवस्थिताः । भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः
सर्व्वे एव हि ॥ ११ ॥ तस्य संजनयन् हर्षं कुरुवृद्ध पितामहः । सिंहनादं विन-
द्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥१२॥ ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलो भवत् ॥ १३ ॥ ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने
स्थितौ । माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥१४॥ पाञ्चजन्यं हृषीकेशो
देवदत्तं धनञ्जयः । पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥ अनन्त
विजयं राजा कुन्तीपुत्त्रो युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥
१६ ॥ काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डीच महारथः । धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चा
पराजितः ॥ १७ ॥ द्रुपदोद्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते । सौभद्रश्च महाबाहुः

शङ्खान्दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥ स घोषो धार्त्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीञ्चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥ अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्त्तरा-
ष्ट्रान् कपिध्वजः । प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥ हृषीकेशं तदा
वाक्यमिदमाह महीपते ॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽ-
च्युत ॥ २१ ॥ यावदेतान्निरीक्षेहं योद्धुकामानवस्थितान् ॥ कैर्म्मया सह योद्धव्य-
मस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥ योत्स्यमानानवेक्षेहं य एतेत्र समागता । धार्त्त-
राष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तो हृषीकेशो
गुडाकेशेन भारतम् । सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥ भीष्म-
द्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् । उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरू-
निति ॥ २५ ॥ तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितॄनथ पितामहान् । आचार्य्यान्
मातुलान् भ्रातॄन् पुत्त्रान् पौत्त्रान् सखींस्तथा ॥ २६ ॥ श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेन-

योरुभयोरपि । तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धूनवस्थितान् ॥ २७ ॥ कृपया
परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् । अर्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं
समुपस्थितम् ॥ २८ ॥ सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति । वेपथुश्च
शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥ गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ।
नच शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥ निमित्तानि च पश्यामि विप-
रीतानि केशव । नच श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥ न काङ्क्षे
विजयं कृष्ण नच राज्यं सुखानि च । किन्नो राज्येन गोविन्द किं भोगै र्जीवि-
तेन वा ॥ ३२ ॥ येषामर्थेकाङ्क्षितन्नो राज्यं भोगाः सुखानि च । त इमेऽवस्थिता
युद्धे प्राणां स्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥ आचार्य्याः पितरः पुत्त्रा स्तथैव च पिता-
महाः । मातुलाः श्वशुराः पौत्त्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥ एतान्न हन्तु-
मिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन । अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किन्नु महीकृते ॥

३५॥ निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन । पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वै-
तानाततायिनः ॥३६॥ तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान् । स्वजनं
हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥ यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहत-
चेतसः । कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥ कथं न ज्ञेयमस्माभिः
पापादस्मान्निवर्तितुम् । कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥ कुलक्षये
प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः । धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥४०॥ अध-
र्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः । स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः॥४१॥
सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः
॥४२॥ दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः । उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च
शाश्वताः ॥ ४३ ॥ उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन । नरकेनियतं वासो

भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥ अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् । यद्राज्यसुख-

लोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥ यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥ सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वार्जुनः
सङ्ख्ये रथोपस्थ उपाविशत् । विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

सञ्जय उवाच ॥ तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् । विषीदंत मिदं
वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १॥ श्रीभगवानुवाच । कुतस्त्वाकश्मलमिदं विषमे समु-
पस्थितम् । अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्त्ति करमर्जुन ॥ २ ॥ क्लैब्यं मास्म गमः
पार्थ नैतत्वय्युपपद्यते । क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥ ३ ॥ अर्जुन
उवाच । कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन । इषुभिः प्रतियोत्स्यामि
पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥ गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयोभोक्तुं भैक्ष्यमपीह
लोके । हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुंजीय भोगान् रुधिर प्रदिग्धान् ॥ ५ ॥
नचैतद्विद्मः कतरन्नोगरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः । यानेव हत्वा न

जिजीविषाम स्तेव स्थिताः प्रमुखे धार्त्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥ कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः। यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं साधि
मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥ नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रिया
णाम्। अवाप्य भूमावसपत्न मृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥ सञ्जय
उवाच। एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप। न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा
तूष्णीं बभूव ह ॥९॥ तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत। सेनयोरुभयोर्मध्ये
विषीदंतमिदं वचः ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच। अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावा-
दांश्च भाषसे। गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥ नत्वेवाहं जातु
नासं नत्वं नेमे जनाधिपाः। नचैव न भविष्यामः सर्वेवयमतःपरम् ॥ १२ ॥
देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा। तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति
॥ १३ ॥ मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः। आगमापायिनोऽनित्या

स्तां स्तितिचस्व भारत ॥ १४ ॥ यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ । समदुःख
सुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥ नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते
सतः । उभयोरपिदृष्टोंतस्त्वनयोस्तत्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥ अविनाशि तु तद्विद्धि येन
सर्वमिदं ततम् । विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥ अंतवंत
इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः । अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युद्ध्यस्वभारत
॥ १८ ॥ यएनं वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो
नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥ न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता
वा न भूयः । अजोनित्यः शाश्वतो यं पुराणो न हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥
वेदा विनाशिनं नित्यं यएनमजमव्ययम् । कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति-
कम् ॥ २१ ॥ वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥ नैनं

छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । नचैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥
२३ ॥ अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्यो शोष्य एव च । नित्यः सर्वगतः स्थाणुरच-
लोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥ अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्य्योऽयमुच्यते । तस्मादेवं
विदित्वैनं नानुशोचितु मर्हसि ॥ २५ ॥ अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितु मर्हसि ॥ २६ ॥ जातस्य हि ध्रुवोमृत्यु र्ध्रुवं जन्म
मृतस्य च । तस्मादपरिहार्य्येर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥ अव्यक्तादीनि भूतानि
व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनि धनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥ आश्चर्य्यवत्-
पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्य्यवद्वदति तथैव चान्यः । आश्चर्य्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वा-
प्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥ देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत । तस्मात्
सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥ स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितु-
मर्हसि । धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥ यदृच्छया चोपपन्नं

स्वर्गद्वारमपावृतम्। सुखिनः क्षत्रियाः पार्थऽलभन्ते युद्धमीदृशम्॥३२॥ अथ चेत्त्वमिमं
धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि। ततः स्वधर्मं कीर्त्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि॥३३॥
सम्भावितस्य चाकीर्त्ति र्मरणादतिरिच्यते॥३४॥ भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां
महारथाः। येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम्॥३५॥ अवाच्यवादांश्च
बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः। निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम्॥३६॥
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्। तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय
कृतनिश्चयः॥३७॥ सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ। ततो युद्धाय
युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि॥३८॥ एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां
शृणु। बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि॥३९॥ नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति
प्रत्यवायो न विद्यते। स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्॥४०॥ व्यवसा-
यात्मिका बुद्धि रेकेह कुरुनन्दन। बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयो व्यवसायिनाम्॥४१॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति
वादिनः ॥ ४२ ॥ कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदां । क्रियाविशेषबहुलां
भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥ भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् । व्यवसाया-
त्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥ त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवा-
र्जुन । निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥ यावानर्थ उदपाने
सर्वतः संप्लुतोदके । तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥ कर्मण्ये-
वाधिकारस्ते माफलेषु कदाचन । मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोस्त्वकर्मणि
॥ ४७ ॥ योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनञ्जय । सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा
समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥ दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय । बुद्धौ शरण-
मन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥ बुद्धि युक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥ कर्मजं बुद्धि युक्ता हि

फलं त्यक्त्वा मनीषिणः । जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदङ्गच्छंत्यनामयम् ॥ ५१ ॥ यदा
ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च
॥ ५२ ॥ श्रुतिविप्रतिपन्ना हि यदा स्थास्यति निश्चला ॥ समाधावचला बुद्धिस्तदा
योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥ अर्जुनउवाच । स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य
केशव । स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ५४ ॥ श्रीभगवानुवाच ।
प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थमनोगतान् । आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्र-
ज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥ दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ॥ वीतरागभय-
क्रोधः स्थितधी र्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥ यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ यदा संहरते चायं कूर्मो
ऽङ्गानीव सर्वशः । इन्द्रियाणींद्रियार्थेभ्य स्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥ विषया
विनिवर्त्तन्ते निराहारस्य देहिनः । रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ॥५९॥

यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं
मनः ॥ ६० ॥ तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः । वशे हि यस्ये-
न्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥ ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।
संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥ क्रोधाद्भवति सम्मोहः
संमोहात् स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥
रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् । आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति
॥ ६४ ॥ प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते । प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः
पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य नचायुक्तस्य भावना । नचाभावयतः
शांतिरशांतस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥ इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥ ६७ ॥ तस्माद्यस्य महाबाहो निगृही-
तानि सर्वशः ॥ इन्द्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥ या निशा

सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी। यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो
मुनेः॥ ६९ ॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत्। तद्वत्कामा
यं प्रविशंति सर्वे स शांतिमाप्नोति न कामकामी॥ ७० ॥ विहाय कामान्यः
सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः। निर्ममो निरहंकारः स शांतिमधिगच्छति॥ ७१॥
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति। स्थित्वास्यामंतकालेपि ब्रह्म
निर्वाणमृच्छति॥ ७२ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादेसांख्ययोगोनामद्वितीयोऽध्यायः॥ २ ॥

अर्जुन उवाच। ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन। तत्किं कर्मणि
घोरे मां नियोजयसि केशव॥ १ ॥ व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम्॥ २ ॥ श्रीभगवानुवाच। लोकेऽस्मिन्द्वि-
विधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ। ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन

योगिनाम् ॥३॥ न कर्मणा मनारंभान् नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते। नच सन्यसनादेव
सिद्धिं समधिगच्छति॥ ४ ॥ नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वं प्रकृतिजैर्गुणैः॥ ५॥ कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते
मनसा स्मरन्। इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते॥ ६॥ यस्त्वि-
न्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन। कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते
॥ ७॥ नियतं कुरु कर्मत्वं ज्यायो ह्यकर्मणः। शरीरयात्रापिच तेन प्रसिद्धेद
कर्मणः॥ ८॥ यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः। तदर्थं कर्म कौंतेय
मुक्तसङ्गः समाचर॥ ९॥ सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः। अनेन
प्रसविष्यध्वमेषवोऽस्त्विष्टकामधुक्॥ १०॥ देवान् भावयतानेन ते देवाभावयं-
तु वः। परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ॥११॥ इष्टान् भोगान् हि वो देवा
दास्यन्ते यज्ञभाविताः। तैर्दत्ता न प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः॥१२॥ यज्ञशि

ष्टाशिनः सन्तो मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः। भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्
॥ १३॥ अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः। यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्म-
समुद्भवः॥ १४॥ कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्। तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म
नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्॥ १५॥ एवं प्रवर्तितञ्चक्रं नानुवर्त्तयतीह यः। अघायु-
रिन्द्रियारामो मोघं पार्थस जीवति॥ १६॥ यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च
मानवः। आत्मन्येवच सन्तुष्ट तस्य कार्यं न विद्यते॥ १७॥ नैव तस्य कृतेनार्थो
नाकृतेनेह कश्चन। नचास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः॥ १८॥ तस्मादसक्तः
सततं कार्यं कर्म समाचर। असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः॥ १९॥
कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः। लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि
॥ २०॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः। स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तद-

नुवर्त्तते॥ २१॥ नमे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन। नानवाप्तमवा-

प्तव्यं वर्त्तएवचकर्मणि ॥ २२ ॥ यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः । मम
वर्त्मानुवर्तंते मनुष्याः पार्थसर्वशः ॥ २३ ॥ उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्मचेद
हं । शङ्करस्य च कर्त्तास्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥ सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो
यथा कुर्वंति भारत । कुर्याद्विद्वांस्तथा सक्त श्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥ न
बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् । जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्
॥ २६ ॥ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहंकारविमूढात्मा
कर्त्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥ तत्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः । गुणा-
गुणेषु वर्तंते इतिमत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥ प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥ मयि सर्वाणि कर्माणि
सन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्ध्यस्व विगतज्वरः ॥३०॥ ये मे
मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः । श्रद्धावंतो नसूयन्तो मुच्यंते तेऽपि कर्मभिः

॥ ३१ ॥ ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि
नष्टा नचेतसः ॥ ३२ ॥ सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृते ज्ञानवानपि । प्रकृतिं यांति
भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥ इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥ श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः पर-
धर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥ अर्जुन-
उवाच ॥ अथ केन प्रयुक्तोयं पापं चरतिपूरुषः । अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव
नियोजितः ॥ ३६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्धेनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥ धूमेनाव्रियते वन्हिर्यथा
दर्शोमलेनच । यथोल्वेनावृतोगर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥ आवृतं ज्ञान-
मेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । कामरूपेण कौंतेय दुःपूरेणा नलेन च ॥ ३९ ॥

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिरस्याधिष्ठान मुच्यते । एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहि-

नम् ॥ ४० ॥ तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ । पाप्मानं प्रजहि ह्येनं
ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥ इन्द्रियाणि पराण्याहु रिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥४२॥ एवं बुद्धेः परं बुध्वा संस्तभ्यात्मान
मात्मना । जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥ ओं तत्सदिति-
श्रीमद्भगवद्गीतायां कर्मयोगोनामतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीभगवानुवाच । इमंविवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् । विवस्वान्मनवे प्राह-
मनुरिक्ष्वाकवे ब्रवीत् ॥ १ ॥ एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः । स काले-
नेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥ २ ॥ सएवायं मयातेद्य योगः प्रोक्तः पुरा-
तनः । भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥ अर्जुनउवाच । अपरं
भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः । कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥४॥
श्रीभगवानुवाच । बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । तान्यहं वेद सर्वाणि

न त्वं वेत्थ परन्तप ॥ ५ ॥ अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं
स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति
भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥ परित्राणाय साधूनां
विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥ जन्म
कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति
सोऽर्ज्जुन ॥ ९ ॥ वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः । बहवो ज्ञानतपसा
पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥ ये यथा मां प्रपद्यंते तां स्तथैव भजाम्यहम् । मम
वर्त्मानुवर्त्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥ कांक्षंतः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह
देवताः । क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥ चातुर्वर्ण्यं
मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः । तस्य कर्त्तारमपि मां विद्ध्यकर्त्तारमव्ययम् ॥१३॥

न मां कर्माणि लिंपंति नमे कर्मफले स्पृहा । इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न

स बध्यते ॥ १४ ॥ एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्व्वैरपि मुमुक्षुभिः । कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं
पूर्व्वैः पूर्व्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥ किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः । तत्ते
कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥ कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं
च विकर्मणः । अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥ कर्मण्यकर्म यः
पश्येदकर्मणि च कर्म यः । स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥
यस्य सर्व्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्म्माणं तमाहुः पण्डितं
बुधाः ॥ १९ ॥ त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः । कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि
नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥ निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्व्वपरिग्रहः । श-
रीरं केवलं कर्म कुर्व्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥ यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो
विमत्सरः । समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २२ ॥ गतसङ्गस्य मुक्तस्य
ज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ । ब्रह्मार्पणं

ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥२४॥
दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते । ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥२५॥
श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति । शब्दादीन् विषयानन्य इन्द्रिया-
ग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥ सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे । आत्मसंयम-
योगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥२७॥ द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥ अपाने जुह्वति प्राणं प्राणे-
ऽपानं तथापरे । प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥ अपरे
नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः
॥ ३० ॥ यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् । नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतो
ऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥ एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे । कर्मजान्
विद्धि तान् सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥ श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः

परंतप । सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥ तद्विद्धि प्रणिपातेन
परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥ यज्ज्ञात्वा
न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव । येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥
अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि
॥ ३६ ॥ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि
भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥ नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत्स्वयं
योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥ श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयते-
न्द्रियः । ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥ अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च
संशयात्मा विनश्यति । नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥
योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयः । आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय
॥ ४१ ॥ तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः । छित्त्वैनं संशयं योगमाति-

ष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते ज्ञानयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

अर्जुन उवाच । संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि । यच्छ्रेय एतयो-
रेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥१॥ श्रीभगवानुवाच । संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेय-
सकरावुभौ । तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥ ज्ञेयः स नित्य-
संन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति । निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥
३ ॥ सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः । एकमप्यास्थितः सम्यगुभयो-
र्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥ यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते । एकं सांख्यं च
योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥ संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥ योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजि-
तात्मा जितेन्द्रियः । सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥ नैव किञ्चित्
करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् । पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन् स्वपन्

श्वसन् ॥ ८ ॥ प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु
वर्त्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लि-
प्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥१०॥ कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥ युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमा-
प्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥ सर्वकर्माणि
मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥ न
कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते ॥
१४ ॥ नादत्ते कस्यचित्पापं नचैव सुकृतं विभुः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति
जन्तवः ॥ १५ ॥ ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं
प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥ तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः । गच्छन्त्य
पुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥ विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि

हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥१८॥ इहैव तैर्जितः सर्गो
येषां साम्ये स्थितं मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥
न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् । स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि
स्थितः ॥ २० ॥ बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् । स ब्रह्मयोगयु-
क्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१ ॥ ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥ शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्
शरीरविमोक्षणात् । कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥ योऽन्तः
सुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः । स योगी ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधि
गच्छति ॥ २४ ॥ लभन्ते ब्रह्म निर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः । छिन्नद्वैधा यता-
त्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥ कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥ स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यां

श्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः । प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥
यतेन्द्रियमनोबुद्धि मुनिर्मोक्षपरायणः । विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव
सः ॥ २८ ॥ भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा
मां शान्तिमृच्छति ॥ २९ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु संन्यासयोगोनाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ अनाश्रितः कर्मफलं कार्य्यं कर्म करोति यः । स संन्यासी
च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥ यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि
पाण्डव । नह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं
कर्म कारण मुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥ यदा हि
नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते । सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥
उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् । आत्मैव ह्यात्मनोबन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः

॥ ५ ॥ बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः । अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्त्तेतात्मैव
शत्रुवत् ॥ ६ ॥ जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः । शीतोष्णसुखदुःखेषु
तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः । युक्त
इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥८॥ सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥ योगी युञ्जीत सततमात्मानं
रहसि स्थितः । एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥ शुचौ देशे
प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः । नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशु-
द्धये ॥ १२ ॥ समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः । संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं
स्वन्दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥ प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः । मनः

मानसः । शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥ नात्यश्नतस्तु योगो-
ऽस्ति नचैकान्तमनश्नतः । नचातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्ज्जुन ॥ १६ ॥ युक्ता-
हारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु । युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥
यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते । निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते
तदा ॥ १८ ॥ यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता । योगिनो यत-
चित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥ यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥ सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्य-
मतीन्द्रियम् । वेत्ति यत्र नचैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥ यं लब्ध्वा चापरं
लाभं मन्यते नाधिकं ततः । यस्मिंस्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥
तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् । स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्वि-
ण्णचेतसा ॥ २३ ॥ सङ्कल्पप्रभवान् कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः । मनसैवेन्द्रियग्रामं

विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥ शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया । आत्मसंस्थं
मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥ यतोयतोनिश्चरति मनश्चञ्चल मस्थि-
रम् । ततस्ततोनियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥ प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं
सुखमुत्तमम् । उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् । सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं
सुखमश्नुते ॥ २८ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षते योगयुक्तात्मा
सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥ यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । तस्याहं
न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥ सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमा-
स्थितः । सर्वथा वर्त्तमानोऽपि स योगी मयि वर्त्तते ॥ ३१ ॥ आत्मौपम्येन सर्वत्र
समं पश्यति योऽर्ज्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥
अर्ज्जुनउवाच । योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन । एतस्याहं न पश्यामि
चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥ चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥ श्रीभगवानुवाच । असंशयं
महाबाहो मनोदुर्निग्रहं चलम् । अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥३५॥
असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः । वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्त-
मुपायतः ॥ ३६ ॥ अर्जुनउवाच । अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥ कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छि-
न्नाभ्रमिव नश्यति । अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥ एतन्मे
संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः । त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता नह्युपपद्यते ॥३९॥
श्रीभगवानुवाच । पार्थनैवेहनामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते । नहि कल्याणकृत्कश्चिद्
दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥ प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥ अथवा योगिनामेव कुले
भवति धीमताम् । एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥ तत्र तं बुद्धि-

संयोगं लभते पौर्वदैहिकम् । यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥
पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः । जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्माति
वर्तते ॥ ४४ ॥ प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो
याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥ तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥ योगिनामपि सर्वेषां मद्ग-
तेनान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
अभ्यासयोगोनाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीभगवानुवाच । मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः । असंशयं
समग्रं मां यथाज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥ ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥ मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्य-
तति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥ भूमिरापोऽनलो
वायुः खं मनोबुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥४॥ अपरेय-
मितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्य्यते जगत् ॥
५ ॥ एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलय-
स्तथा ॥ ६ ॥ मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय । मयि सर्वमिदं प्रोतं
सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥ रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्य्ययोः । प्रणवः
सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥ पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभा-

वसौ । जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥ बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि
पार्थ सनातनम् । बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥ बलं बलवतां
चाहं कामरागविवर्ज्जितम् । धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥
ये चैव सात्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान् विद्धि नत्वहं तेषु
ते मयि ॥ १२ ॥ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् । मोहितं नाभिजा-
नाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥ दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥ न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते
नराधमाः । मायया पहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥ चतुर्व्विधा भजन्ते
मां जनाः सुकृतिनोऽर्ज्जुन । आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्व्विशिष्यते । प्रियोहि ज्ञानिनोऽर्थमहं स च मम

युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥ बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्ते
ऽन्यदेवताः । तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥ योयोयां यां
तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥२१॥
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान्
हितान् ॥ २२ ॥ अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् । देवान् देवयजो यान्ति
मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥ अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः । परं
भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥ नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमा-
वृतः । मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥ वेदाहं समती-
तानि वर्त्तमानानि चार्ज्जुन । भविष्याणि च भूतानि मान्तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥
इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत । सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥

॥२७॥ येषां त्वन्तं गतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम्। ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते
मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥ जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये। ते ब्रह्म तद्विदुः
कृत्स्नमध्यात्मं कर्मचाखिलम् ॥ २९ ॥ साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च यो
विदुः। प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु० ज्ञानविज्ञानयोगोनामः सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

अष्टमोऽध्यायः।

अर्जुनउवाच। किन्तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम। अधिभूतं च
किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥ अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवाच। अक्षरं
ब्रह्म परमं स्वभावो ऽध्यात्ममुच्यते। भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥३॥

अधिभूतं क्षरोभावः पुरुषश्चाधिदैवतम् । अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृताम्बर ॥
अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ॥ ४ ॥ यः प्रयाति स मद्भावं याति
नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥ यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजन्त्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति
कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥ तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्य संशयः ॥ ७ ॥ अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगा-
मिना । परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तनम् ॥ ८ ॥ कविं पुराणमनुशा-
सितारमणोरणीयां समनुस्मरेद्यः । सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप मादित्यवर्णं तमसः
परस्तात् ॥ ९ ॥ प्रयाणकाले मनसा चलेन भक्त्या युक्तोयोगबलेन चैव । भ्रुवो-
र्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥ यदक्षरं वेद-
विदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्य्यं चरन्ति तत्ते
पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥ सर्वद्वाराणि संयम्य मनोहृदि निरुद्ध्य च । मूर्ध्नी

धायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्
मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥ अनन्यचेताः
सततं यो मां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुलभः पार्थऽनित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् । नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां
गताः ॥ १५ ॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन । मामुपेत्य तु कौन्तेय
पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥ सहस्रयुगपर्य्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः । रात्रिं युग-
सहस्रां तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥ अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरा-
गमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥ भूतग्रामः स एवायं भूत्वा-
भूत्वा प्रलीयते । रात्र्यागमे वशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥ परस्तस्मात्तु
भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः । यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥
अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं

मम ॥ २१ ॥ पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया । यस्यां तस्थानि भूतानि
येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥ तत्र काले त्वनावृत्ति मावृत्तिं चैव योगिनः । प्रयाता
यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥ अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा
उत्तरायणम् । यत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥ धूमोरात्रि
स्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निव-
र्तते ॥ २५ ॥ शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्ति
मन्यया वर्तते पुनः ॥ २६ ॥ नैते सृती पार्थजानन् योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्ज्जुन ॥ २७ ॥ वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु
यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् । अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम्
॥ २८ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासू० अक्षरब्रह्मयोगोनाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच । इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानं विज्ञानसहितं
यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥ राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्त्तुमव्ययम् ॥ २ ॥ अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य
परन्तप । अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥३॥ मया ततमिदं सर्वं जगद-
व्यक्तमूर्त्तिना ॥ मत्स्थानि सर्वभूतानि नचाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥ नच मत्स्थानि
भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् । भूतभृन्न भूतस्थो ममात्माभूतभावनः ॥ ५ ॥ यथा
काशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् । तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युप-
धारय ॥ ६ ॥ सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् । कल्पक्षये पुनस्तानि
कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥ प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः । भूत-
ग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥ नच मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति

धनञ्जय। उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ६ ॥ मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते
सचराचरम्। हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्त्तते ॥ १० ॥ अवजानन्ति मां
मूढ़ा मानुषीं तनुमाश्रितम्। परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥
मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः। राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मो-
हिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥ महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः। भजन्त्यन-
न्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥ सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढ़व्रताः।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥ ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो
मामुपासते। एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥ अहं क्रतुरहं यज्ञः
स्वधाहमहमौषधम्। मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥१६॥ पितामहस्य
जगतो माता धाता पितामहः। वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥
गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत्। प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं

बीजमव्ययम् ॥ १८॥ तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च। अमृतं चैव मृत्युश्च
सदसच्चाहमर्ज्जुन ॥ १९ ॥ त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं
प्रार्थयन्ते। ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देव भोगान् ॥२०॥
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति। एवं त्रयीधर्ममनु-
प्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥ अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्यु-
पासते। तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥ येऽप्यन्यदेवता
भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः। तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्व्वकम् ॥ २३ ॥
अहं हि सर्व्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च। न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति
ते ॥ २४ ॥ यान्ति देवव्रता देवान् पितृन्यान्ति पितृव्रताः। भूतानि यान्ति भूतेज्या
यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति।

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६॥ यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि

ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥ शुभाशुभफलै
रेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः । संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥
समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु
चाप्यहम् ॥ २९ ॥ अपि चेत्सु दुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स
मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥ क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं
निगच्छति । कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥ मां हि पार्थ
व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां
गतिम् ॥ ३२ ॥ किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा । अनित्यमसुखं
लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासु० राज-
विद्याराजगुह्ययोगोनाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच । भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः । यत्तेऽहं प्रीय-
माणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥ न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥ यो मामजमनादिञ्च वेत्ति
लोकमहेश्वरम् । बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः । सुखं दुःखं भवो
भावोभयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥ अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः । भवन्ति
भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥ महर्षयः सप्त पूर्व्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥ एतां विभूतिं योगं च मम
यो वेत्ति तत्त्वतः । सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥ अहं सर्वस्य
प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् । कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्तिच

॥ ९ ॥ तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्व्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन
मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥ तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्म-
भावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥ अर्ज्जुन उवाच । परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं
परमं भवान् । पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥ आहुस्त्वामृषयः
सर्व्वे देवर्षिर्नारदस्तथा । असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥
सर्व्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव । नहि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न
दानवाः ॥ १४ ॥ स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थत्वं पुरुषोत्तम । भूतभावन भूतेश
देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥ वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः । याभिर्व्विभूति-
भिर्लोकानि मां स्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥ कथं विद्यामहं योगिं स्त्वां सदा परि-
चिन्तयन् । केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥ विस्तरेणात्मनो
योगं विभूतिं च जनार्दन । भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मे ऽमृतम्

॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच । हंतते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥ अहमात्मा गुडाकेश सर्व-
भूताशयः स्थितः ॥ अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एवच ॥२०॥ आदित्यानामहं
विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् । मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥
वेदानां सामवेदोस्मि देवानामस्मि वासवः । इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि
चेतना ॥ २२ ॥ रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् । वसूनां पावकश्चास्मि
मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥ पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥ महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्-
म्येकमक्षरम् । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥
अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः । गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो

मुनिः ॥२६॥ उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् । ऐरावतं गजेन्द्राणां

नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥ आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥ अनन्तश्चास्मि नागानां
वरुणो यादसामहम् । पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥ प्रह्लाद-
श्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् । मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षि-
णाम् ॥ ३० ॥ पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् । झषाणां मकरश्चास्मि
स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥ सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यञ्चैवाहमर्जुन । अध्या-
त्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥ अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः
सामासिकस्य च । अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥ मृत्युः
सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् । कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा
॥ ३४ ॥ बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् । मासानां मार्गशीर्षोऽहमृ-
तूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥ द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् । जयोऽस्मि

व्यवसायोऽस्मि सत्वं सत्ववतामहम् ॥ ३६ ॥ वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां
धनञ्जयः । मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥ दण्डो दमयता-
मस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् । मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम्
॥ ३८ ॥ यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन । न तदस्ति विना यत्स्यान्मया
भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥ नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप । एष
तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥ यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव
वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥ ४१॥ अथवा बहुनैते नकिं ज्ञातेन
तवार्जुन । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासू० विभूतियोगोनामदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अर्ज्जुन उवाच ॥ मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् । यत्त्वयोक्तं
वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥ भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो
मया । त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥ एवमेतद्यथात्थत्वमा-
त्मानं परमेश्वर । द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥ मन्यसे यदि
तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥ योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः । नानाविधानि
दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ पश्यादित्यान्वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥ इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य स-
चराचरम् । मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥ न तु मां शक्यसे
द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ॥ दर्शयामास पार्थाय
परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥ अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ॥ अनेकदिव्या-
भरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥ दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥११॥ दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥ तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं
प्रविभक्तमनेकधा । अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥ १३ ॥ ततः स विस्म-
याविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः । प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिरभाषत ॥ १४ ॥
अर्जुन उवाच । पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ।
ब्रह्माणमीशङ्कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥ अनेकबाहूदर-
वक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् । नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि
विश्वेश्वर विश्वरूपम ॥ १६ ॥ किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो

दीप्तिमंतम् । पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥
त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् । त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता
सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥ अनादिमध्यान्तमनन्त वीर्यमनन्तबाहुं
शशिसूर्यनेत्रम् । पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतम्
॥ १९ ॥ द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः । दृष्ट्वाद्भुतं
रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥ अमी हि त्वां सुरसंघा
विशंति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति । स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः
स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥ रुद्रादित्या वसवो येच साध्या
विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च । गन्धर्वयक्षाः सुरसिद्धसंघा वीक्षंते त्वां विस्मिताश्चैव
सर्वे ॥ २२ ॥ रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् । बहूदरं
बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३ ॥ नभस्पृशं दीप्तमनेक

वर्णं व्यात्तानन न्दीप्तविशालनेत्रम् । दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा धृतिं न
विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥ दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव
कालानलसन्निभानि । दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेशजगन्निवास
॥ २५ ॥ अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः । भीष्मो द्रोणः
सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥ वक्त्राणि ते त्वरमाणा
विशंति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि । केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते
चूर्णितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥ यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा
द्रवन्ति । तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलंति ॥ २८ ॥
यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः । तथैव नाशाय विशन्ति
लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥ लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान्
समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः । तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति

विष्णो ॥ ३० ॥ आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं नहि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥ श्रीभगवा-
नुवाच । कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान् समाहर्त्तुमिह प्रवृत्तः । ऋतेऽपि
त्वां न भविष्यन्ति सर्वे ये ऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥ तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ
यशो लभस्व जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् । मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भवसव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥ द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं
तथान्यानपि योधवीरान् । मया हतां स्त्वं जहि माव्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे
सपत्नान् ॥ ३४ ॥ सञ्जय उवाच एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः
किरीटी । नमस्कृत्वा भूयएवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥
अर्जुन उवाच । स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च । रक्षांसि
भितानी दिशोद्रवन्ति सर्वे नमस्यान्ति च सिद्धसङ्घाः ॥ ३६ ॥ कस्माच्च ते न

नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोप्यादिकर्त्रे । अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं
सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥ त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं
निधानं । वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥ वायुर्य
मोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च । नमोनमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
पुनश्च भूयोऽपि नमोनमस्ते ॥ ३९ ॥ नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्व-
तएव सर्व ॥ अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥
सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति । अजानता महिमानं
तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेनवापि ॥ ४१ ॥ यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारश-
य्यासनभोजनेषु । एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥
पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् । नत्वत्समो स्त्यभ्यधिकः
कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३ ॥ तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं

प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् । पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि
देव सोढुम् ॥ ४४ ॥ अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥ किरीटिनं गदिनं
चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव । तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो
भव विश्वमूर्त्ते ॥ ४६ ॥ श्रीभगवानुवाच । मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं
दर्शितमात्मयोगात् । तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम्
॥ ४७ ॥ न वेद यज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न चक्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः । एवं रूपः
शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरु प्रवीर ॥ ४८ ॥ मा ते व्यथा माच विमूढ़-
भावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् । व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे
रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥ सञ्जय उवाच । इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं
दर्शयामास भयः । आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा

॥ ५० ॥ अर्जुन उवाच । दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन । इदानीमस्मि
संवृत्तः सचेताः प्रकृतिङ्गतः ॥ ५१ ॥ श्रीभगवानुवाच । सुदुर्दर्शमिदं रूपं
दृष्टवानसि यन्मम । देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यन्दर्शनकांक्षिणः ॥ ५२ ॥ नाहं-
वेदैर्न तपसा न दानेन नचेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथं
॥ ५३ ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्वेन प्रवेष्टुं
च परन्तप ॥ ५४ ॥ मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः संगवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषुयः
समामेति पाण्डव ॥ ५५ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासु० विश्वरूपदर्शनयोगोनाम-
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अर्जुनउवाच ॥ एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्षरव्यक्तं तेषां के
योगवित्तमाः ॥१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ॥
श्रद्धया परयोपेता स्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥ ये त्वक्षरमनिर्देश्य मव्यक्तं पर्युपा-
सते । सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥ सन्नियम्यैंद्रियग्रामं सर्वत्र
समबुद्धयः । ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहितेरताः ॥ ४ ॥ क्लेशोऽधिकतरस्तेषाम
व्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥ ये तु सर्वाणि
कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥ ६ ॥
तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेत-
साम् ॥७॥ मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय । निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं
न संशयः ॥ ८ ॥ अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् । अभ्यासयोगेन
ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥ अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव । मदर्थ

मपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥ अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं
मद्योगमाश्रितः । सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥ श्रेयो हि
ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते । ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनं-
तरम् ॥ १२ ॥ अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ॥ निर्ममो निरहंकारः
समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥ संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः । मय्यर्पि-
तमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥ यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते
च यः । हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥ अनपेक्षः शुचिर्दक्षः
उदासीनो गतव्यथः । सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥ यो न
हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति । शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः
॥ १७ ॥ समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः । शीतोष्णसुखदुःखेषु समः

संगविवर्जितः ॥ १८ ॥ तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् । अनिकेतः

स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥ ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्ते तेऽवि मे प्रियाः ॥ २० ॥ ओं तत्सदिति श्रीमद्भगव-
द्गीता सू० भक्तियोगोनामद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ॥ इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्यो वेत्ति तं
प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ॥ १ ॥ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥ तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विका-
रियतश्च यत् । स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥ ऋषिभि-
र्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः
॥ ४ ॥ महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्चचेन्द्रियगोचराः

॥५॥ इच्छाद्वेषसुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः । एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदा-
हृतम् ॥६॥ अमानित्व मदम्भित्व महिंसा क्षान्तिरार्जवम् । आचार्योपासनं शौचं
स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥७॥ इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एवच । जन्ममृत्युजराव्याधि-
दुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥ असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यञ्च सम-
चित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्वज्ञाना-
र्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥ ज्ञेयं यत्तत्प्र-
वक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते । अनादिमत्परं ब्रह्म न स तन्नासदुच्यते
॥ १२ ॥ सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्व-
मावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभृच्चैव
निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥ बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वात्त-

दविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५ ॥ अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च
स्थितम् । भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥ ज्योतिषामपि
तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्याधिष्ठितम्
॥ १७ ॥ इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः । मद्भक्त एतद्विज्ञाय
मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥ प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादीउभावपि । विकारांश्च
गुणांश्चैवविद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥ कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥ पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते
प्रकृतिजान्गुणान् । कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥ उपद्रष्टानु
मन्ता च भर्त्ताभोक्ता महेश्वरः । परमात्मेतिचाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः
॥ २२ ॥ य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह । सर्वथा वर्त्तमानोऽपि न स
भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥ ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥ अन्ये त्वेवमजानन्तः
श्रुत्वान्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥
यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ
॥ २६ ॥ समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति
स पश्यति ॥ २७ ॥ समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् । न हिनस्त्या-
त्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८ ॥ प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि
सर्वशः । यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥ यदा भूतपृथग्भाव-
मेकस्थमनुपश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥
अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः । शरीरस्थोपि कौंतेय न करोति
न लिप्यते ॥ ३१ ॥ यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते । सर्वत्रा-
वस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥ यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोक-

मिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥ क्षेत्रक्षेत्र
ज्ञयोरेवमंतरं ज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षं च ते विदुर्यान्तिते परम् ॥ ३४ ॥
ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासू० क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगोनामत्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥

चतुर्दशोऽध्याय ।

श्रीभगवानुवाच ॥ परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् । यज्ज्ञात्वा
मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितोगताः ॥ १ ॥ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमा-
गताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलयेन व्यथन्ति च ॥ २ ॥ मम योनिर्महद्ब्रह्म
तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् । संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥ सर्व-
योनिषु कौंतेय मूर्त्तयः सम्भवन्ति याः । तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः
पिता ॥ ४ ॥ सत्त्वं रजस्तमइति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः । निबध्नन्ति महाबाहो

देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥ तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् । सुखसङ्गेन
बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥ रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥ तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं
सर्वदेहिनाम् । प्रमादालस्य निद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥ सत्त्वं सुखे सं-
जयति रजः कर्मणि भारत । ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ ९ ॥
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत । रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा
॥ १० ॥ सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते । ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं
सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥ लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा । रजस्येतानि
जायंते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥ यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं

याति देहभृत् । तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥ रजसि प्रलयं

गत्वा कर्मसंगिषु जायते । तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥
कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्विकं निर्मलं फलम् । रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं
तमसः फलम् ॥ १६ ॥ सत्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभएवच । प्रमादमोहौ
तमसो भवतो ज्ञानमेवच ॥१७॥ ऊर्ध्वं गच्छति सत्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधोगच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥ नान्यं गुणेभ्यः कर्त्तारं
यदा द्रष्टानुपश्यति । गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोधिगच्छति ॥ १९ ॥ गुणानेतान-
तीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् । जन्ममृत्युजराव्याधिविमुक्तोमृतमश्नुते ॥ २० ॥
अर्ज्जुनउवाच ॥ कैर्लिंगैस्त्रीन् गुणानेतानतीतोभवति प्रभो । किमाचारः कथं
चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्त्तते ॥ २१ ॥ श्रीभगवानुवाच । प्रकाशं च प्रवृत्तिञ्च मोह-
मेवच पांडव । न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥ २२ ॥ उदासीनव-
दासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते । गुणा वर्त्तंत इत्येव योऽवतिष्ठति नेंगते ॥ २३ ॥

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः। तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्म-
संस्तुतिः॥ २४ ॥ मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भपरि-
त्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५॥ मां च यो व्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६॥ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृत-
स्याव्ययस्य च। शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥२७॥ ओंतत्सदिति

श्रीमद्भगवद्गीतासू० गुणत्रयविभागयोगोनामचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच । ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । छन्दांसि यस्य
पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥ अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा
विषयप्रवालाः । अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो नचादिर्नच सम्प्रतिष्ठा। अश्वत्थमेनं सुविरू-
ढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥ ३ ॥ ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता
न निवर्त्तंति भूयः। तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥
निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः। द्वन्द्वैर्विमुक्ताः
सुखदुःखसंज्ञै र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥ न तद्भासयते सूर्यो न शशांको
न पावकः। यद्गत्वा न निवर्त्तंते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥ ममैवांशो जीव-
लोके जीवभूतः सनातनः। मनः षष्ठानींद्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥
शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः। गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गंधानिवा-
शयात् ॥ ८ ॥ श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेवच। अधिष्ठाय मनश्चायं
विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥ उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम्।
विमूढानानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥ यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यंत्यात्म-

न्यवस्थितम् । यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥ यदादित्यगतं
तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्
॥ १२ ॥ गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा । पुष्णामि चौषधीः सर्वाः
सोमोभूत्वारसात्मकः ॥ १३ ॥ अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥ सर्वस्य चाहं हृदि सन्नि-
विष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्वेदविदेव
चाहम् ॥ १५ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एवच । क्षरः सर्वाणि भूतानि
कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥ उत्तमः पुरुषः स्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥ यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि
चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥ यो मामेवमसं-
मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ। एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च
भारत॥ २०॥ ओं तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासू० पुरुषोत्तमयोगोनाम पञ्च-
दशोऽध्यायः॥ १५॥

षोड़शोऽध्यायः।

श्रीभगवानुवाच। अभयं सत्वसंशुद्धि र्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः। दानं दमश्च
यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम्॥ १॥ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शांतिरपैशुनम्।
दया भूतेष्वलोलुत्वं मार्दवं ह्रीरचापलम्॥ २॥ तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो
नातिमानिता। भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत॥ ३॥ दम्भो दर्पोऽभिमा-
नश्च क्रोधः पारुष्यमेव च। अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम्॥ ४॥
दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता। मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि

पाण्डव ॥ ५ ॥ द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च । दैवो विस्तरशः
प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥ असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहु-
रनीश्वरम् । अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥ एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टा-
त्मानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतो हिताः ॥ ९ ॥ काममाश्रित्य
दुःपूरं दम्भमानमदान्विताः । मोहाद्गृहीत्वा सद्ग्राहान् प्रवर्त्तन्ते शुचिव्रताः॥१०॥
चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः । कामोपभोगपरमा एतावदिति नि-
श्चिताः ॥ ११ ॥ आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहन्ते कामभोगार्थ-
मन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ १२ ॥ इदमद्य मयालब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् । इद-
मस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥ असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चाप-
रानपि । ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥ १४ ॥ आढ्योऽभिजन-

वानस्मि कोऽन्योस्ति सदृशो मया। यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः
॥ १५ ॥ अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः । प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति
नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥ आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः । यजन्ते नाम-
यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥ अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥ तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु
नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥ आसुरीं योनि-
मापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥२०॥
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं
त्यजेत् ॥ २१ ॥ एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः । आचरत्यात्मनः श्रेय-
स्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥ यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते

कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ। ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्त्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

ओं तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासू० दैवासुरसम्पद्विभागयोगोनाम षोड़शो-
ऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः।

अर्ज्जुन उवाच। ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः। तेषां निष्ठा
तु का कृष्ण सत्वमाहोरजस्तमः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच। त्रिविधा भवति श्रद्धा
देहिनां सा स्वभावजा। सात्विकी राजसी चैव तामसी चेतितां शृणु ॥ २ ॥ सत्वा-
नुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत। श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः।
॥ ३ ॥ यजन्ते सात्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः। प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजंते
तामसा जनाः ॥ ४ ॥ अशास्त्रविहितं घोरं तप्यंते ये तपो जनाः। दम्भाहङ्कार-

संयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥ कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः । मां
चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥ आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो
भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥ आयुःसत्त्वबला-
रोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः । रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विकप्रियाः
॥ ८ ॥ कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः । आहारा राजसस्येष्टा दुःख-
शोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥ यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् । उच्छिष्टमपि
चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥ अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य
इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्विकः ॥ ११ ॥ अभिसन्धाय तु फलं
दम्भार्थमपि चैव यत् । इज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥
विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते
॥ १३ ॥ देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप

उच्यते ॥ १४ ॥ अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव
वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥ मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भाव-
संशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥ श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं
नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥ सत्कारमानपूजार्थं
तपो दम्भेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥ मूढ-
ग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्
॥ १९ ॥ दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च यद्दानं
सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥ यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च
परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २१ ॥ अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रि-
विधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥ तस्मादोमि-

त्युदाहृत्य यज्ञदानतपः क्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥२४॥
तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपः क्रियाः । दानक्रियाश्च विविधाः क्रियंते मोक्ष-
काङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥ सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि
तथा सच्छब्दः पार्थयुज्यते ॥ २६ ॥ यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते।
कर्म,चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥ अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं
कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थ नच तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥ ओं तत्सदिति
श्रीमद्भगवद्गीतासू० श्रद्धात्रयविभागयोगोनाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्याय ।

अर्जुन उवाच । संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छा मिवेदितुम् । त्यागस्य च
हृषीकेश ! पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच । काम्यानां कर्मणां न्यासं

संन्यासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥ त्याज्यं
दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥
३ ॥ निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम । त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्र-
कीर्त्तितः ॥ ४ ॥ यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव
पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥ एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥ नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो
नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः ॥ ७ ॥ दुःखमित्येव
यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् । स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन । सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको
मतः ॥ ९ ॥ न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशलेनानुषज्जते । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी
छिन्नसंशयः ॥ १० ॥ नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । यस्तु कर्मफल-

त्यागी सत्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥ अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥ पञ्चैतानि महाबाहो !
कारणानि निबोध मे । सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥
अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र
पञ्चमम् ॥ १४ ॥ शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं
पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥ तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलं तु यः । पश्यत्यकृत-
बुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥ यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लि-
प्यते । हत्वापि स इमांल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १७ ॥ ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता
त्रिविधा कर्मचोदना । करणं कर्म कर्त्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥ ज्ञानं
कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव गुणभेदतः । प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥
१९ ॥ सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं च विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि

सात्विकम् ॥ २० ॥ पृथक्त्वेन तु तज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् । वेत्ति सर्वेषु
भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥ यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम्॥२२॥ नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्विकमुच्यते॥२३॥ यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण
वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम्॥२४॥अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य
च पौरुषम् । मोहादारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतम् ॥२५॥ मुक्तसङ्गो नाहंवादी
धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्विक उच्यते ॥२६॥ रागी
कर्मफलप्रेप्सु लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः। हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः
॥ २७ ॥ अयुक्तः प्राकृतस्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः । विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता
तामस उच्यते ॥ २८ ॥ बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु । प्रोच्यमानमशे-
षेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ! ॥ २९ ॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धं मोक्षं च यावेत्ति बुद्धिः सा पार्थऽसात्विकी ॥ ३० ॥ यया धर्ममधर्मं च
कार्यंचाकार्यमेवच। अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥ अधर्मं
धर्ममिति या ममन्यसे तमसावृता। सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ
तामसी ॥ ३२ ॥ धृत्या यया धारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः। योगेनाव्यभिचारि-
ण्या धृतिः सा पार्थसात्विकी ॥ ३३ ॥ यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयते-
ऽर्जुन। प्रसङ्गेन फलाकांक्षी धृतिः स पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥ यया स्वप्नंभयं
शोकं विषादं मदमेवच। न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थतामसी ॥ ३५ ॥
सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ॥ अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखांतं च निग-
च्छति ॥ ३६ ॥ यत्तदग्रेविषमिव परिणामेऽमृतोपमम्। तत्सुखं सात्विकं प्रोक्तमा-
त्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥ विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रे ऽमृतोपमम्। परिणामे
विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥ यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहन

मात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ न तदस्ति
पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः
॥ ४० ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभा-
वप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥ शमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेवच । ज्ञानं विज्ञान-
मास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥ शौर्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपला-
यनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं
वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥
स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति
तच्छृणु ॥ ४५ ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदंततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य
सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥ श्रेयान् स्वधर्मोविगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥ सहजंकर्म कौंतेय स

दोष मपि न त्यजेत् । सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः॥ ४८ ॥ असक्त-
बुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः । नैष्कर्म्यसिद्धिं पर मां संन्यासेनाधिगच्छति ॥
४९ ॥ सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे । समासेनैव कौन्तेय निष्ठा-
ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥ बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च । शब्दा-
दीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥ विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्काय-
मानसः । ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥ अहङ्कारं बलं दर्पं
कामं क्रोधं परिग्रहम् । विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥ ब्रह्म-
भूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥
५४ ॥ भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा
विशते तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥ सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः । मत्प्रसादा-
दवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥ चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥ मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादा-
त्तरिष्यसि । अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥ ५८ ॥ यदहङ्कारमा-
श्रित्य न योत्स्यइति मन्यसे । मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥
स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा । कर्त्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यव-
शोऽपि तत् ॥ ६० ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि
यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । मत्प्रसादा-
त्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२ ॥ इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्य-
तरं मया । विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥ सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु
मे परमं वचः । इष्टोऽसि मे दृढमतिस्ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥ मन्मना भव
मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६५॥
सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि

माशुचः ॥ ६६ ॥ इदं तेनातपस्काय नाभक्ताय कदाचन । नचाशुश्रूषवे वाच्यं
नच मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥ य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति । भक्तिं मयि
परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥ नच तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता नच मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥ अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवा-
दमावयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥ श्रद्धावाननसू-
यश्च शृणुयादपि यो नरः । सोऽपि मुक्तः शुभांल्लोकात् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥
७१ ॥ कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा । कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धन-
ञ्जय ॥ ७२ ॥ अर्जुन उवाच । नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥ सञ्जय उवाच । इत्यहं वासु-
देवस्य पार्थस्य च महात्मनः । संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥ व्यास-
प्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् । योगं योगेश्वरात्कृष्णात् साक्षात्कथयतः

स्वयम् ॥ ७५ ॥ राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् । केशवार्ज्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥ तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः । विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥ यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्द्धरः । तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवानीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे संन्यासयोगोनामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीगणेशाय नमः । अथ गीतामाहात्म्यं लिख्यते ।

धरोवाच । भगवन्परमेशान भक्तिरव्यभिचारिणी । प्रारब्धं भुज्यमानस्य

कथं भवति हे प्रभो: ॥ १ ॥ विष्णुरुवाच । प्रारब्धं भुञ्जमानोहि गीताभ्यासरत:
सदा: । स मुक्त: स सुखी लोके कर्मणा नोपलिप्यते ॥ २ ॥ महापापादिपापानि
गीताध्यानं करोति चेत् । क्वचित् स्पर्शं न कुर्वन्ति नलिनीदलमम्भसा ॥ ३ ॥
गीताया: पुस्तकं यत्र यत्र पाठ: प्रवर्त्तते । तत्र सर्वाणि तीर्थानि प्रयागादीनि तत्र
वै ॥ ४ ॥ सर्व्वे देवाश्च ऋषयो योगिन: पन्नगाश्च ये । गोपालगोपिका वापि नार-
दोद्धपार्षदै: ॥ ५ ॥ सहायो जायते शीघ्रं यत्र गीता प्रवर्त्तते । यत्र गीताविचा-
रञ्च पठनं पाठनं श्रुतम् ॥ तत्राहं निश्चितं पृथ्वीनिवसामि सदैवहि ॥ ६ ॥ गीता-
श्रयेऽहं तिष्ठामि गीता मे चोत्तमं गृहम् । गीताज्ञानमुपाश्रित्य त्रींल्लोकान्पाल-
याम्यहम् ॥ ७ ॥ गीता मे परमाविद्या ब्रह्मरूपा न संशय: । अर्धमात्राक्षरा
नित्या स्वनिर्वाच्यपदात्मिका ॥ ८ ॥ चिदानन्दघना कृष्णेनोक्तास्वमुखतोऽर्ज्जुनम् ।
वेदत्रयी परानन्दा तत्त्वार्थज्ञानमञ्जसा ॥ ६ ॥ योऽष्टादशजपोनित्यं नरो निश्चल-

मानसः। ज्ञानसिद्धिं स लभते ततो याति परं पदम् ॥ १० ॥ पाठेऽसमर्थः संपूर्णे
तदार्धं पाठमाचरेत्। तदा गोदानजं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥ ११ ॥ त्रिभागं
पठमानस्तु गङ्गास्नानफलं लभेत्। षडंशं जपमानस्तु सोमयागफलं लभेत् ॥ १२ ॥
एकाध्यायन्तु यो नित्यं पठते भक्तिसंयुतः। रुद्रलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसे-
च्चिरम् ॥ १३ ॥ अध्यायं श्लोकपादं वा नित्यं यः पठते नरः। स याति नरतां
यावन्मन्वन्तरं वसुन्धरे ॥ १४ ॥ गीतायाः श्लोकदशकं सप्तपञ्च चतुष्टयम्। द्वित्रि-
एकं तदर्द्धं वा श्लोकानां यः पठेन्नरः ॥ १५ ॥ चन्द्रलोकमवाप्नोति वर्षाणामयुतं
ध्रुवम् ॥ गीतापाठसमायुक्तो मृतोमानुषतां व्रजेत् ॥ १६ ॥ गीताभ्यासं पुनः कृत्वा
लभते मुक्तिमुत्तमाम्। गीतेत्युच्चारसंयुक्तो म्रियमाणं गतिं लभेत् ॥ १७ ॥
गीतार्थश्रवणासक्तो महापापयुतोऽपि वा। वैकुण्ठं समवाप्नोति विष्णुना सह मो-
दते ॥ १८ ॥ गीतार्थं ध्यायते नित्यं कृत्वा कर्माणि भूरिशः। जीवन्मुक्तः स विज्ञेयो

देहान्ते परमं पदम् ॥ १९ ॥ गीतामाश्रित्य बहवो भूभुजो जनकादयः । निर्धूत-
कल्मषा लोके गीता यान्ति परं पदम् ॥ २० ॥ गीतायाः पठनं कृत्वा माहात्म्यं
नैव यः पठेत् । वृथा पाठो भवेत्तस्य श्रम एव उदाहृतः ॥ २१ ॥ एतन्माहात्म्यसं-
युक्तं गीताभ्यासं करोति यः । स तत्फलमवाप्नोति दुर्लभां गतिमाप्नुयाम् ॥ २२ ॥
सूत उवाच । माहात्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्तं सनातनम् । गीतान्ते च पठेद्यस्तु
यदुक्तं तत् फलं लभेत् ॥ २३ ॥ इति श्रीवाराहपुराणे श्रीगीतामाहात्म्यं सम्पूर्णम् ॥

कलिकाता, निमतला घाट ष्ट्रीट ८ संख्यक भवने संवाद ज्ञानरत्नाकर यन्त्रे
श्रीयुत भुवनचन्द्र बसाक द्वारा मुद्रित । सन १२८४ साल ।

अथ विष्णुसहस्र नाम ।

श्रीगणेशायनमः । श्रीकृष्णायनमः । यस्य स्मरणमात्रेण जन्मसंसारबंध-
नात् । विमुच्यते नमस्तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच । श्रुत्वा
धर्म्मानशेषेण पावनानि च सर्व्वशः । युधिष्ठिरः शान्तनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ २ ॥
युधिष्ठिर उवाच । किमेकन्दैव तं लोके किं वाप्येकं परायणम् । स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः
प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ॥ ३ ॥ को धर्म्मः सर्व्वधर्म्माणां भवतः परमो मतः । किं जप-
न्मुच्यते जन्तु र्जन्मसंसारबंधनात् ॥ ४ ॥ भीष्मउवाच । जगत्प्रभुं देवदेव मनन्तं
पुरुषोत्तमम् । स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥ ५ ॥ तमेव चार्चयन्नित्यं

भक्त्या पुरुषमव्ययम् । ध्यायंस्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥ ६ ॥ अनादि-
निधनं विष्णुं सर्व्वलोकमहेश्वरम् । लोकाध्यक्षंस्तुवन्नित्यं सर्व्वदुःखातिगो भवेत्
॥ ७ ॥ ब्रह्मण्यं सर्व्वधर्म्मज्ञं लोकानां कीर्त्तिवर्द्धनम् । लोकनाथं महद्भूतं सर्व्वभूत-
भवोद्भवम् ॥ ८ ॥ एष मे सर्व्वधर्म्माणां धर्म्मोऽधिकतमो मतः । यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं
स्तवैरर्च्चेन्नरः सदा ॥ ९ ॥ परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः । परमं यो महद्ब्रह्म
परमं यः परायणम् ॥ १० ॥ पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् । दैवतन्दे-
तानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥ ११ ॥ यतः सर्व्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।
यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥ १२ ॥ तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य
भूपते । विष्णोर्नामसहस्रं मे शृणु पापभयापहम् ॥ १३ ॥ यानि नामानि गौ-
णानि विख्यातानि महात्मनः । ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये
॥ १४ ॥ ऋषिर्नाम्नां सहस्रस्य वेदव्यासो महामुनिः । छन्दोऽनुष्टुप् तथा देवो

भगवान्देवकीसुतः ॥ १५ ॥ ओं विष्णुं जिष्णुं महाविष्णुं प्रभविष्णुं महेश्वरम् ।
अनेकरूपदैत्यान्तं नमामि पुरुषोत्तमम् ॥ १६ ॥ ओं अस्य श्रीविष्णोर्दिव्यसहस्र-
नामस्तोत्रमालामन्त्रस्य । श्रीभगवान्वेदव्यास ऋषिः । अनुष्टुपछन्दः । श्रीकृष्णः
परमात्मा देवता । अमृतांशूद्भवो भानुरिति बीजम् । देवकीनन्दनः स्रष्टेतिशक्तिः ।
त्रिसामासामगः सामेति हृदयम् ॥ शंखभृन्नन्दकी चक्रीति कीलकम् । शार्ङ्गधन्वा
गदाधर इत्यस्त्रम् ॥ रथांगपाणिरक्षोभ्यइतिकवचम् । उद्भवः क्षोभणो देव इति
परमो मन्त्रः ॥ श्रीकृष्णप्रीत्यर्थे विष्णोर्नाम सहस्रपाठे विनियोगः । ओं
शिरसि श्रीवेदव्यास ऋषये नमः । मुखे अनुष्टुपछन्दसे नमः । हृदये श्रीकृष्णः
परमात्मदेवतायै नमः । गुह्ये अमृतांशूद्भवो भानुरिति बीजाय नमः । पाद
योर्देवकीनन्दनः स्रष्टेतिशक्तये नमः । सर्वाङ्गे शंखभृन्नन्दकी चक्रीति कीलकाय
नमः । करसंपुटे श्रीकृष्णप्रीत्यर्थे पाठे जपे विनियोगः । इति ऋष्यादि न्यासः ।

ओं विश्वं विष्णुर्व्वषट्कार इति अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। अमृतांशूद्भवो भानुरिति-
तर्जनीभ्यां नमः। ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मीति मध्यमाभ्यां नमः॥ सुवर्णबिंदुरक्षोभ्य
इत्यनामिकाभ्यां नमः। आदित्यो ज्योतिरादित्य इति कनिष्ठिकाभ्यां नमः। शार्ङ्ग-
धन्वा गदाधर इति करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः॥ इति करन्यासः॥ अथ षडङ्गन्यासः।
ओं विश्वं विष्णुर्वषट्कार इति हृदयाय नमः। अमृतांशूद्भवो भानुरितिशिरसे
स्वाहा। ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मीतिशिखायै वषट्। सुवर्णबिंदुरक्षोभ्य इति कवचाय
हुम्॥ आदित्योज्योतिरादित्यइति नेत्रत्रयाय वौषट्। शार्ङ्गधन्वा गदाधर इत्य-
स्त्राय फट्। इति हृदयादिन्यासः। श्रीविष्णोर्दिव्यसहस्रनामजपमहं करिष्ये
इति संकल्पः। विश्वं विष्णुरितिध्यानम्। श्रीपुरुषोत्तमाराधने सर्व्वपापक्षयार्थं
जपे विनियोगः। अथ ध्यानम्। ओं शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं
विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभाङ्गम्। लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यान-

गव्यं वन्देविष्णुं भवभयहरं सर्व्वलोकैकनाथम् । ओं विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूत-
भव्यभवत्प्रभुः । भूतकृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥ १ ॥ पूतात्मा परमात्मा च
मुक्तानां परमा गतिः । अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञो क्षरएवच ॥ २ ॥ योगो
योगविदां नेता प्रधान पुरुषेश्वरः । नारसिंह वपुः श्रीमान्केशवः पुरुषोत्तमः ॥ ३ ॥
सर्व्वः शर्व्वः शिव स्थाणु र्भूतादि र्निधिरव्ययः । सम्भवो भावनो भर्त्ता प्रभवः प्रभु-
रीश्वरः ॥ ४ ॥ स्वयम्भूः शम्भुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः । अनादिनिधनो
धाता विधाता धातुरुत्तमः ॥ ५ ॥ अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमर प्रभुः ।
विश्वकर्म्मा मनु स्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः ॥ ६ ॥ अग्राह्यः शाश्वतः कृष्णो
लोहिताक्षः प्रतर्द्दनः । प्रभूतस्त्रिककुब्धाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥ ७ ॥ ईशानः
प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः । हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः
॥ ८ ॥ ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः । अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः

कीर्तिरात्मवान् ॥ ९ ॥ सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेताः प्रजाभवः । अहः सम्वत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्व्वदर्शनः ॥ १० ॥ अजः सर्व्वेश्वरः सिद्धः सिद्धिः सर्व्वादिरच्युतः । वृषा कपिरमेयात्मा सर्व्वयोगविनिःसृतः ॥११॥ वसुर्वसुमनाः सत्यः समात्मा संमितः समः । अमोघः पुण्डरीकाक्षो वृषकर्म्मा वृषाकृतिः ॥ १२ ॥ रुद्रो बहुशिरा बभ्रु र्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः । अमृतः शाश्वतः स्थाणु र्वरारोहो महातपाः ॥ १३ ॥ सर्व्वगः सर्व्वविद्भानु र्विष्वक्सेनो जनार्दनः । वेदोवेदविदव्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित्कविः ॥ १४ ॥ लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षोधर्म्माध्यक्षः कृताकृतः । चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥ १५ ॥ भ्राजिष्णु र्भोजनं भोक्ता सहिष्णु र्जगदादिजः । अनघो विजयो जेता विश्वयोनि पुनर्वसु ॥ १६ ॥ उपेन्द्रो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरूर्जित अतीन्द्र संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियम यमः ॥ १७ ॥ वेद्यो वैद्य सदायोगी वीरहा माधवो मधुः । अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः

॥ १८ ॥ महाबुद्धिर्महावीर्य्यो महाशक्तिर्महद्युति । अनिर्देश्य वपुः श्रीमान
मेयात्मा महाद्रिधृक् ॥ १९ ॥ महेष्वासो महीभर्त्ता श्रीनिवासः सतां गतिः ।
अनिरुद्धः सुरानन्दो गोविन्दो गोविदां पतिः ॥ २० ॥ मरीचिर्दमनो हंसः
सुपर्णो भुजगोत्तमः । हिरण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ॥ २१ ॥
अमृत्युः सर्व्वदृक् सिंहः संधाता संधिमान् स्थिरः । अजो दुर्मर्षणः शास्ता विश्रु-
तात्मा सुरारिहा ॥ २२ ॥ गुरुर्गुरुत्तमो धामः सत्यः सत्यपराक्रमः । निमिषो
ऽनिमिषः स्रग्वी वाचस्पति रुदारधीः ॥ २३ ॥ अग्रणी ग्रामणीः श्रीमान्न्यायो नेता
समीरणः । सहस्रमूर्द्धा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ २४ ॥ आवर्त्तनो
निवृत्तात्मा संवृतः संप्रमर्द्दनः । अहः संवर्त्तको वह्निरनिलो धरणीधरः ॥ २५ ॥
सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वधृग्विश्वभुग्विभुः । सत्कर्त्ता सत्कृतिः साधु र्जह्नुर्नारा-
यणो नरः ॥ २६ ॥ असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकृच्छुचिः । सिद्धार्थः

सिद्धसंकल्पः सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ॥ २७ ॥ वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा
वृषोदरः । वर्द्धनो वर्द्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः ॥ २८ ॥ सुभुजो दुर्द्धरो
वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसुः । नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥ २९ ॥
ओजस्तेजोद्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः । ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्रश्चन्द्रांशुर्भा-
स्करद्युति ॥ ३० ॥ अमृतांशूद्भवो भानुः शशिविन्दुः सुरेश्वरः । औषधं जगतः
सेतुः सत्यधर्म्मपराक्रमः ॥ ३१ ॥ भूतभव्यभवन्नाथः पवनः पावनोऽनलः । कामहा
कामकृत्कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः ॥ ३२ ॥ युगादिकृद्युगावर्त्तो नैकमायो
महाशनः । अदृश्यो व्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनन्तजित् ॥ ३३ ॥ इष्टो विशिष्टः
शिष्टेष्टः शिखण्डी नहुषो वृषः । क्रोधहा क्रोधकृत्कर्त्ता विश्वबाहुर्महीधरः ॥ ३४ ॥
अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः । अपां निधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रति-
ष्ठितः ॥ ३५ ॥ स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः । वासुदेवो बृहद्भानु-

रादिदेवः पुरन्दरः ॥ ३६ ॥ अशोकस्तारणः स्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः । अनु-
कूलः शतावर्त्तः पद्मो पद्मनिभेक्षणः ॥ ३७ ॥ पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः
शरीरभृत् । महर्द्धिरृद्धो वृद्धात्मा महाक्षो गरुड़ध्वजः ॥ ३८ ॥ अतुलःशरभो-
भीमः समयज्ञो हविर्हरिः । सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान्समितिंजयः ॥ ३९ ॥
विक्षरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः । महीधरो महाभागो वेगवान-
मिताशनः ॥ ४० ॥ उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः। करणं कारणं कर्त्ता
विकर्त्ता गहनो गुहः ॥ ४१ ॥ व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः । परर्द्धिः
परमस्पष्टस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ॥ ४२ ॥ रामो विरामो विरजो मार्गो नेयो
नयो नयः । वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्म्मो धर्म्मविदुत्तमः ॥ ४३ ॥ वैकुण्ठः पुरुषः
प्राणः प्राणद प्रणवः पृथुः । हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो व्याप्तो वायुरधोक्षजः ॥ ४४ ॥
ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः । उग्रः सम्वत्सरो दक्षो विश्रामो विश्व-

दक्षिणः ॥ ४५ ॥ विस्तारः स्थावरः स्थाणुः प्रमाणं बीजमव्ययं । अर्थोऽनर्थो महाकोशो महाभोगो महाधनः ॥ ४६ ॥ अनिर्विण्णः स्थविष्ठो भूर्धर्मयूपो महामखः । नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ॥ ४७ ॥ यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः । सर्व्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्व्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥ ४८ ॥ सुव्रतः सुमुखः सूक्ष्मः सुघोषः सुखदः सुहृत् । मनोहरो जितक्रोधो वीरबाहुर्विदारणः ॥ ४९ ॥ स्वापनः स्ववशो व्यापी नैकात्मा नैककर्म्मकृत् । वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥ ५० ॥ धर्म्मगुब्धर्म्मकृद्धर्मी सदसत्क्षरमक्षरम् । अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः ॥ ५१ ॥ गभस्तिनेमिः सत्त्वस्थः सिंहो भूतमहेश्वरः । आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः ॥ ५२ ॥ उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥ शरीरभूतभृद्भोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः ॥ ५३ ॥ सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजित्पुरुसत्तमः । विनयो जयः सत्यसंधो दाशार्हः सात्वतां पतिः

॥ ५४ ॥ जीवो विनयिता साक्षी मुकुन्दो मितविक्रमः । अम्भोनिधिरनन्तात्मा महोदधिशयोन्तकः ॥ ५५ ॥ अजोमहार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः । आनन्दो नन्दनो नन्दः सत्यधर्म्मा त्रिविक्रमः ॥ ५६ ॥ महर्षिः कपिलाचार्य कृतज्ञो मेदिनीपतिः । त्रिपद स्त्रिदशाध्यक्षो महाशृङ्गः कृतान्तकृत् ॥ ५७ ॥ महावराहो गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी । गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥ ५८ ॥ वेधाः स्वाङ्गोजितः कृष्णोदृढः संकर्षणोऽच्युतः । वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षो महामनाः ॥ ५९ ॥ भगवान् भगहा नन्दी वनमाली हलायुधः । आदित्यो ज्योतिरादित्यः सहिष्णुर्गतिसत्तमः ॥ ६० ॥ सुधन्वा खण्डपरशु दारुणो द्रविणप्रदः । दिवस्पृक् सर्व्वदृग् व्यासो वाचस्पतिरयोनिजः ॥ ६१ ॥ त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजम्भिषक् । संन्यासकृच्छमः शान्तो निष्ठा शान्तिः परायणः ॥ ६२ ॥ शुभाङ्गः शान्तिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः । गोहितो गोपतिर्गोप्ता

वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥ ६३॥ अनिवर्ती निवृत्तात्मा संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः । श्रीवत्स-वक्षाः श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमताम्वरः ॥ ६४ ॥ श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीनिधिः श्रीविभावनः । श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमान्लोकत्रयाश्रयः ॥ ६५ ॥ स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरम् । विजितात्मा विधेयात्मा सत्कीर्तिश्छिन्न संशयः ॥ ६६ ॥ उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतः स्थिरः । भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः ॥ ६७॥ अर्चिष्मानर्चितः कुम्भो विशुद्धात्मा विशोधनः । अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ॥ ६८ ॥ कालनेमिनिहा वीरः शौरि शूरजनेश्वरः । त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः ॥ ६९ ॥ कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः । अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनन्तो धनञ्जयः ॥७०॥ ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्द्धनः । ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥ ७१ ॥ महाक्रमो महाकर्मा महातेजा महोरगः । महाक्रतु र्महा-

यज्वा महायज्ञो महाहविः ॥ ७२ ॥ स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोतारण-
प्रियः । पूर्णः पूरयिता पुण्यः पुण्यकीर्त्तिरनामयः ॥ ७३ ॥ मनोजवस्तीर्थकरो
वसुरेता वसुप्रियः । वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः ॥ ७४ ॥ सद्गतिः
सत्कृतिः सत्ता सद्भूतिः सत्परायणः । शूरसेनो यदुश्रेष्ठः सन्निवासः सुयामुनः
॥ ७५ ॥ भूतावासो वासुदेवः सर्वासुनिलयोऽनलः । दर्पहा दर्पदो दृप्तो दुर्धरो-
थापराजितः ॥ ७६ ॥ विश्वमूर्तिर्महामूर्त्ति दीप्तमूर्त्तिरमूर्त्तिमान् । अनेक
मूर्त्तिरव्यक्तः शतमूर्तिः शताननः ॥ ७७ ॥ एकोऽनैकः सवः कः किं यत्तत्पद-
मनुत्तमम् । लोकबन्धुर्लोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ॥ ७८ ॥ सुवर्णवर्णो
हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी । वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः ॥ ७९ ॥
अमानी मानदो मान्यो लोकस्वामी त्रिलोकधृक् । सुमेधा मेधजो धन्यः
सत्यमेधा धराधरः ॥ ८० ॥ तेजो वृषो द्युतिधरः सर्व्वशस्त्रभृताम्बरः ।

प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो नैकशृङ्गो गदाग्रजः ॥ ८१ ॥ चतुर्मूर्त्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्च-
तुर्गतिः । चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ॥ ८२ ॥ समावर्त्तोनिवृत्तात्मा दुर्जयो
दुरतिक्रमः । दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥ ८३ ॥ शुभाङ्गो लोक
सारङ्गः सुतन्तुस्तन्तुवर्द्धनः । इन्द्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः ॥ ८४ ॥
उद्भवः सुन्दरः सुन्दो रत्ननाभः सुलोचनः । अर्कोवाजसनः शृङ्गी जयन्तः सर्व्व-
विजयी ॥ ८५ ॥ सुवर्णबिन्दुरक्षोभ्यः सर्व्ववागीश्वरेश्वरः । महाहृदो महागर्त्तो
महाभूतो महानिधिः ॥ ८६ ॥ कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पावनोऽनिलः ।
अमृतांशोऽमृतवपुः सर्व्वज्ञः सर्व्वतोमुखः ॥ ८७ ॥ सुलभः सुव्रतः सिद्धः शत्रु-
जिच्छत्रुतापनः । न्यग्रोधोडुम्बरोऽश्वत्थश्चाणूरान्ध्रनिषूदनः ॥ ८८ ॥ सहस्रार्चिः
सप्तजिह्वः सप्तैधाः सप्तवाहनः । अमूर्त्तिरनघोऽचिन्त्यो भयकृद्भयनाशनः ॥ ८९ ॥
अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान् । अधृतः स्वधृतः स्वास्यः प्राग्वंशो

वंशवर्द्धनः ॥ ९० ॥ भारभृत्कथितो योगी योगीशः सर्व्वकामदः । आश्रमः श्रमणः
क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः ॥ ९१ ॥ धनुर्द्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः ।
अपराजितः सर्व्वसहो नियन्ता नियमो यमः ॥ ९२ ॥ सत्ववान् सात्विकः सत्यः
सत्यधर्म्मपरायणः । अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः प्रियकृत्प्रीतिवर्द्धनः ॥ ९३ ॥ वि-
हायसगतिर्ज्योतिः सुरुचिर्हुतभुग्विभुः । रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः
॥ ९४ ॥ अनन्तो हुतभुग्भोक्ता सुखदो नैकदोऽग्रजः । अनिर्विण्णः सदामर्षी
लोकाधिष्ठानमद्भुतः ॥ ९५ ॥ सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरव्ययः । स्वस्तिदः
स्वस्तिकृत्स्वस्ति स्वस्तिभुक् स्वस्तिदक्षिणः ॥ ९६ ॥ अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यू-
र्जितशासनः । शब्दातिगः शब्दसहः शिशिरः शर्व्वरीकरः ॥ ९७ ॥ अक्रूरः
पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणांवरः । विद्वत्तमो वीतभयः पुण्य श्रवणकीर्त्तनः॥९८॥
उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः । वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्य-

वस्थितः ॥ ९९ ॥ अनन्तरूपोऽनन्तश्रीर्जितमन्युर्भयापहः । चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः ॥ १०० ॥ अनादिर्भूर्भुवोलक्ष्मीः सुवीरोरुचिराङ्गदः । जननी जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ १ ॥ आधारनिलयोधाता पुष्पहासः प्रजागरः । ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः ॥ २ ॥ प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणभृत्प्राणजीवनः । तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्म मृत्यु जरातिगः ॥ ३ ॥ भूर्भुवः स्वस्तरुस्तारः सविता प्रपितामहः । यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥ ४ ॥ यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग्यज्ञसाधनः । यज्ञान्तकृद्यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एवच ॥ ५ ॥ आत्मयोनिः स्वयं जातो वैखानः सामगायनः । देवकीनन्दनः स्रष्टा क्षितीशः पापनाशनः ॥ ६ ॥ शङ्खभृन् नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः । रथाङ्गपाणिरक्षोभ्यः सर्व्वप्रहरणायुधः ॥ ७ ॥

इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः । नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण

प्रकीर्तितम् ॥ १ ॥ य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् । नाशुभं प्राप्नुयात्किञ्चित्सोऽमुत्रेह च मानवः ॥ २ ॥ वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात् क्षत्रियो विजयी भवेत् । वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ ३ ॥ धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममर्थार्थी चार्थमाप्नुयात् । कामानवाप्नुयात्कामी प्रजार्थी प्राप्नुयात्प्रजाम् ॥ ४ ॥ भक्तिमान्यः सदोत्थाय शुचिस्तद्गतमानसः । सहस्रं वासुदेवस्य नाम्नामेतत्प्रकीर्तयेत् ॥ ५ ॥ यशः प्राप्नोति विपुलं ज्ञातिप्राधान्यमेवच । अचलां श्रियमाप्नोति श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ६ ॥ न भयं क्वचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च विन्दति । भवत्यरोगो द्युतिमान्बलरूपगुणान्वितः ॥ ७ ॥ रोगार्तो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् । भयान्मुच्येत भीतस्तु मुच्येतापन्न आपदः ॥ ८ ॥ दुर्गाण्यतितरत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमम् । स्तुवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः ॥ ९ ॥ वासुदेवाश्रयो मर्त्यो वासुदेवपरायणः । सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनम् ॥ १० ॥ न वासुदेव-

भक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् । जन्ममृत्युजराव्याधिभयं नैवोपजायते ॥ ११ ॥ इमं
स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः । युज्येतात्मा सुखक्षान्ति श्रीधृतिस्मृतिकीर्तिभिः
॥ १२ ॥ न क्रोधो नच मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः । भवन्ति कृत पुण्यानां
भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥ १३ ॥ द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः । वासु-
देवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥ १४ ॥ ससुरासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
जगद्वशे वर्त्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ॥ १५ ॥ इन्द्रियाणि मनोबुद्धिः सत्वन्तेजो
बलं धृतिः । वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेवच ॥ १६ ॥ सर्वागमानामाचारः
प्रथमं परिकल्पते । आचारः प्रथमो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥ १७ ॥ ऋषयः
पितरो देवा महाभूतानि धातवः । जङ्गमा जङ्गमं चेदं जगन्नारायणोद्भवम् ॥ १८ ॥
योगो ज्ञानं तथा सांख्यं विद्याः शिल्पादिकर्मच । वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेत-

त्सर्वं जनार्दनात् ॥ १९ ॥ एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः । त्रींल्लोकान्व्याप्य

भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः ॥ २० ॥ इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्त्तितं ।
पठेद्य इच्छेत्पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥ २१ ॥ विश्वेश्वरमजन्देवं जगतः प्रभ-
वाप्ययं । भजन्ति ये पुष्कराक्षं न ते यान्ति पराभवम् ॥ २२ ॥ अर्जुन उवाच ।
पद्मपत्रविशालाक्ष पद्मनाभं सुरोत्तम ॥ भक्तानामनुरक्तानां त्राता भव जनार्द्दन
॥ २३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यो मां नामसहस्रेण स्तोतुमिच्छति पाण्डव ।
सोऽहमेकेन श्लोकेन स्तुतएव न संशयः ॥ २४ ॥ नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये
सहस्रपादाक्षिशिरोरुवाहवे । सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटीयुग-
धारिणे नमः ॥ २५ ॥ एष निष्कण्टकः पन्था यत्र संपूज्यते हरिः । कुपथन्तं
विजानीयाद्गोविन्दरहितागमं ॥ २६ ॥ [यानि नामानि ते विष्णोऽव्यासेनोक्तानि
भारते । षोड़शाद्ध सहस्रं च तेषु सर्वेषु ते नमः ॥ २७ ॥] सर्व्व वेदेषु यत्पुण्यं सर्व्व-
तीर्थेषु यत्फलम् । तत्फलं समवाप्नोति स्तुत्वा देवं जनार्दनम् ॥ २८ ॥ इति

श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामानुशासनिके पर्व्वणि दान धर्म्मेषु भीष्म युधिष्ठिर संवादे श्रीविष्णोर्दिव्य सहस्रनाम स्तोत्रं संपूर्णम् ।

कलिकाता' निमतला घाट ष्ट्रीट ८ संख्यक भवने श्रीभुवनचन्द्र वसाक
संस्थापित संवाद ज्ञान रत्नाकर यन्त्रे मुद्रित । इं १८७७ ।

अथ भीष्मस्तवराजप्रारम्भ ।

श्रीगणेशायनमः । जन्मेजय उवाच । शरतल्पे शयानस्तु भारतानां
पितामहः । कथमुत्सृष्टवान्देहङ्कं च योगमधारयत् ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ।
शृणुष्वावहितो राजन् ! शुचिर्भूत्वा समाहितः । भीष्मस्य कुरुशार्दूल देहोत्सर्गं
महात्मनः ॥ २ ॥ निवृत्तमात्रे त्वयने उत्तरे वै दिवाकरे । समावेशयदात्मान-
मात्मन्येव समाहितः ॥ ३ ॥ शुक्लपक्षस्य चाष्टम्यां माघमासस्य पार्थिव । प्राजा-
पत्ये च नक्षत्रे मध्ये प्राप्ते दिवाकरे ॥ ४ ॥ विकीर्णां शुरि वादित्यो भीष्मः शरश-
तैश्चितः । शुशुभे परया लक्ष्म्या वृतो ब्राह्मण सत्तमैः ॥ ५ ॥ व्यासेन वेदविदुषा
नारदेन सुरर्षिणा । देवरातेन वात्स्येन तथा तेन सुमन्तुना ॥ ६ ॥ तथा जैमि-

निना चैव पैलेन च महात्मना। शाण्डिल्यदेवलाभ्यां च मैत्रेयेण च धीमता ॥ ७ ॥
असितेन वसिष्ठेन कौशिकेन महात्मना। हारीतरोमशाभ्यां च तथात्रेयेण धीमता
॥ ८ ॥ बृहस्पतिश्च शुक्रश्च च्यवनश्च महामुनिः। सनत्कुमारकपिलौ वाल्मीकि-
स्तुम्बरः कुरुः ॥ ९ ॥ मौद्गल्यो भार्गवो रामस्तृणबिन्दुर्महामुनिः। पिप्पलादश्च
वायुश्च संवर्त्तः पुलहः कचः ॥ १० ॥ कश्यपश्च पुलस्त्यश्च क्रतुर्दक्षः पराशरः।
मरीचिरङ्गिराः कण्वो गौतमो गालवो मुनिः ॥ ११ ॥ धौम्यो विभाण्डो माण्डव्यो
धौम्रः कृष्णो नुभातिकः। उलूकः परमो विप्रो मार्कण्डेयो महामुनिः ॥ १२ ॥
भास्करः पूरकः कृष्णः सूतः परमधार्म्मिकः। धैय्येन याज्ञवल्क्येन शंखेन लिखिते
नच ॥ १३ ॥ एतैश्चान्यैर्मुनिगणै र्महात्मभिः। श्रद्धादमपुरस्कारै र्वृतश्चन्द्र इव
ग्रहैः ॥ १४ ॥ भीष्मस्तु पुरुषव्याघ्र! कर्म्मणा मनसा गिरा। शरतल्पगतः कृष्णं
प्रदध्यौ प्राञ्जलिः शुचिः ॥ १५ ॥ स्वरेण हृष्टपुष्टेन तुष्टाव मधुसूदनम्। योगेश्वरं

पद्मनाभं विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् ॥ १६ ॥ कृताञ्जलिः शुचिर्भूत्वा वाग्विदां
प्रवरः प्रभुः । भीष्मः परमधर्म्मात्मा वासुदेवमथास्तुवत् ॥ १७ ॥ भीष्म उवाच ।
आरिराधयिषुः कृष्णं वाचं जगदिषाम्यहम् । तया व्याससमासिन्या प्रीयतां
पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥ शुचिं शुचिपदं हंसं तत्पदं परमेष्ठिनम् । युक्त्वा सर्वात्मना-
त्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम् ॥ १९ ॥ अनाद्यं तत्परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः ।
एकोऽयं भगवान् देवो धाता नारायणो हरिः ॥ २० ॥ नारायणादृषिगणा-
स्तथा सिद्धमहोरगाः । देवा देवर्षयश्चैव तं विदुः परमव्ययम् ॥ २१ ॥ देवदानव-
गन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । यन्न जानन्ति को ह्येष कुतो वा भगवानिति ॥ २२ ॥
यस्मिन्विश्वानि भूतानि तिष्ठन्ति च विशन्ति च । गुणभूतानि भूतेशे सूत्रे मणि-
गणा इव ॥ २३ ॥ यस्मिन्नित्ये तते तन्तौ दृढे स्रगिव तिष्ठति । सदसद् ग्रथितं
विश्वं विश्वाङ्गे विश्वकर्म्मणि ॥ २४ ॥ हरिं सहस्रशिरसं सहस्रचरणेक्षणम् ।

सहस्रबाङ्गमुकुलं सहस्रवदनोज्ज्वलम् ॥ २५ ॥ प्राहु र्नारायणं देवं यं विश्वस्य
परायणम्। अणीय सामणीयांसं स्थविष्ठं च स्थवीयसाम् ॥ २६ ॥ गरीयसां
गरिष्ठं च श्रेयसामपि। यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च ॥ २७ ॥ गृणन्ति
सर्व्वकर्म्माणं सत्यं सत्येषु सामसु। चतुर्भिश्चतुरात्मानं सत्वस्थं सात्वतां पतिम् ॥ २८॥
यन्दिव्यैर्देवमर्चन्ति गुह्यैः परमनामभिः। यस्मिन्नित्यं तपस्तप्तं यदङ्गेष्वनुतिष्ठति
॥ २९ ॥ सर्व्वात्मा सर्व्ववित्सर्वः सर्व्वगः सर्व्वभावनः। यन्देवं देवकी देवी वसुदेवा-
दजीजनत् ॥ ३० ॥ भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै दीप्तमग्निमिवारणिः यमनन्यो व्यपेता-
शीरात्मानं वीतकल्मषम् ॥ ३१ ॥ दृष्ट्वानन्त्याय गोविन्दं पश्यत्यात्मानमात्मनि।
अतिवाय्विन्द्रकर्म्माणमतिसूर्य्याग्नितेजसम् ॥ ३२ ॥ अतिबुद्धीन्द्रियात्मानं तं प्रपद्ये
प्रजापतिम्। पुराणे पुरुषं प्रोक्तं ब्रह्म प्रोक्तं युगादिषु ॥ ३३ ॥ क्षये संकर्षणं
प्रोक्तं तमुपास्यमुपास्महे। यमेकं बहुधात्मानं प्रादुर्भूतमधोक्षजम् ॥ ३४ ॥

नान्यं भक्ताः क्रियावन्तो यजन्ते सर्व्वकामदम् । यं प्राहुर्जगतः कोशं यस्मिन्
सन्निहिताः प्रजाः ॥ ३५ ॥ यस्मिंल्लोकाः स्फुरन्तीमे जले शकुनयो यथा । ऋत-
मेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत्सदसतः परम् ॥ ३६ ॥ अनादिमध्यपर्यन्तं न देवा नर्षयो
विदुः । यं सुरासुरगन्धर्वाः ससिद्धर्षिमहोरगाः ॥ ३७ ॥ प्रयता नित्यमर्चन्ति
परमं दुःखभेषजम् । अनादिनिधनं देवमात्मयोनिं सनातनम् ॥ ३८ ॥ अप्रतर्क्य-
मविज्ञेयं हरिं नारायणं प्रभुम् । यं वै विश्वस्य कर्त्तारं जगतस्तस्थुषां पतिम् ॥ ३९ ॥
वदन्ति जगतोऽध्यक्षमक्षरं परमं पदम् । हिरण्यवर्णो योगर्भो दितेर्दैत्यनिषूदनः
॥४०॥ एकोद्वादशधा जज्ञे तस्मै सूर्यात्मने नमः । शुक्ले देवान् पितॄन् कृष्णे तर्प-
यत्यमृतेन यः ॥ ४१ ॥ यश्च राजद्विजातीनां तस्मै सोमात्मने नमः । महतस्तमसः
पारे पुरुषं ह्यतितेजसम् ॥ ४२ ॥ यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति तस्मै ज्ञेयात्मने नमः ।
ऋग्यजुः सामधामानं दशार्द्धं हविरात्मकम् ॥ ४३ ॥ यं बृहन्तं बृहत्युक्थं यमिनो

यं महाध्वरे। यं विप्रसंघा गायन्ति तस्मै वेदात्मने नमः॥ ४४॥ ऋग्यजुः सामाथर्वाणन्धर्मार्धं हविरात्मकं। यं सप्त तन्तुं तन्वन्ति तस्मै यज्ञात्मने नमः॥ ४५॥ चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेवच। हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै होमात्मने नमः॥ ४६॥ यः सुपर्णो यजुर्नाम छन्दोगात्रस्त्रिवृच्छिराः। रथन्तरं बृहत्साम तस्मै स्तोत्रात्मने नमः॥ ४७॥ यः सहस्रसमे सत्रे यज्ञे विश्वसृजामृषिः। हिरण्य वर्णं शकुनिं तस्मै तार्क्ष्यात्मने नमः॥ ४८॥ पदाङ्गं संधिपर्वाणं स्वरव्यंजनभूषणम्। यमाहुरक्षरं नित्यं तस्मै वागात्मने नमः॥ ४९॥ यज्ञाङ्गो यो वराहो वै भूत्वा गामुज्जहारह। लोकत्रयहितार्थाय तस्मै वीर्यात्मने नमः॥५०॥ यः शेते योगमास्थाय पर्यंके नागभूषिते। फणासहस्ररचिते तस्मै निद्रात्मने नमः॥ ५१॥ यश्चिनोति सतां सेतुमृतेनामृतयोनिना। धर्म्मार्थं व्यवहारार्थं तस्मै सत्यात्मने नमः॥ ५२॥ यं पृथग्धर्मचरणाः पृथग्धर्मफलैषिणः। पृथग्धर्मैः सम-

चेन्ति तस्मै धर्म्मात्मने नमः ॥ ५३ ॥ यतः सर्व्वे प्रसूयन्ते ह्यनङ्गाङ्गैव देहिनः । उन्मादः सर्व्वभूतानां तस्मै कामात्मने नमः ॥ ५४ ॥ यत्तद्यक्तस्थमव्यक्तं विचिन्वन्ति महर्षयः । क्षेत्रे क्षेत्रज्ञमासीनं तस्मै क्षेत्रात्मने नमः ॥ ५५ ॥ यं त्रिधात्मानमात्मस्थं वृतंषोडशभिर्गुणैः । प्राहुः सप्तदशं सांख्यास्तस्मै सांख्यात्मने नमः ॥५६॥ ये विनिद्रा जितश्वासाः शान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः । ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ ५७ ॥ अपुण्यपुण्योऽपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः । शान्ताः संन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः ॥ ५८ ॥ योऽसौ युगसहस्रान्ते प्रदीप्तार्चिर्विभावसुः । संक्षोभयन्ति भूतानि तस्मै घोरात्मने नमः ॥ ५९ ॥ संभक्ष्य सर्व्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवंजगत् । बालः स्वपिति यश्चैकस्तस्मै मायात्मने नमः ॥६०॥ अजस्य नाभ्यां संभूतं यस्मिन्विश्वं प्रतिष्ठितम् । पुष्करं पुष्कराक्षस्य तस्मै पद्मात्मने नमः ॥ ६१ ॥ सहस्र शिरसे चैव पुरुषायामितात्मने । चतुः समुद्रपर्यङ्के योग-

निद्रात्मने नमः ॥ ६२ ॥ यस्य केशेषु जीमूता नद्यः सर्वाङ्गसंधिषु । कुक्षौ समुद्रा-
श्च त्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः ॥ ६३ ॥ यस्मात्सर्वाः प्रसूयन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।
यस्मिंश्चैव प्रलीयन्ते ते तस्मै हेत्वात्मने नमः ॥ ६४ ॥ यो विषण्णो भवेद्रात्रौ दिवा
भवति धिष्ठितः । इष्टानिष्टस्य च द्रष्टा तस्मै द्रष्ट्रात्मने नमः ॥ ६५ ॥ अकुण्ठं सर्व-
कार्येषु धर्मकामार्थमुद्यतम् । वैकुण्ठस्य हि तद्रूपं तस्मै कार्य्यात्मने नमः ॥ ६६ ॥
विभज्य पञ्चधात्मानं वायुभूतः शरीरगः । यश्चेष्टयति भूतानि तस्मै वाय्वात्मने
नमः ॥ ६७ ॥ ब्रह्मवक्त्रं भुजौ क्षत्रं कृत्स्नमूरूदरं विशः । पादौ यस्या श्रिताः
शूद्रास्तस्मै वर्णात्मने नमः ॥ ६८ ॥ युगेष्वावर्त्तमानेषु मासर्त्वयनहायनैः । सर्ग-
प्रलययोः कर्त्ता तस्मै कालात्मने नमः ॥ ६९ ॥ यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं
नाभिश्चरणौ क्षितिः । सूर्यश्चक्षु दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः ॥ ७० ॥
परः कालात्परो यज्ञात्परात्परतरो हि यः । अनादिरादिर्विश्वस्य तस्मै विश्वा-

त्मने नमः ॥ ७१ ॥ विषये वर्त्तमानो यं तं वैशेषिकनिर्गुणैः । प्राङ्गविषयगोप्तारं तस्मै गोप्त्रात्मने नमः ॥ ७२ ॥ अन्नपाने धनमयो रसप्राणविवर्द्धनः । यो धारयति भूतानि तस्मै प्राणात्मने नमः ॥ ७३ ॥ पिङ्गेक्षण पटं यस्य रूपं दंष्ट्रा नखायुधम् । दानवेन्द्रान्तकरणं तस्मै दृप्तात्मने नमः ॥ ७४ ॥ रसातलगतः श्रीमाननन्तो भगवान्विभुः । जगद्धारयते कृत्स्नं तस्मै वीर्यात्मने नमः ॥ ७५ ॥ यो मोहयति भूतानि स्नेहपाशानुबन्धनैः । सर्व्वस्य रक्षणार्थाय तस्मै मोहात्मने नमः ॥ ७६ ॥ भूतलातलमध्यस्थो हत्वा तु मधुकैटभौ । उद्धृतायेन वै वेदा स्तस्मै मत्स्यात्मने नमः ॥ ७७ ॥ ससागरवनां बिभ्रत्सप्तद्वीपां वसुन्धरां । यो धारयति पृष्ठेन तस्मै कूर्मात्मने नमः ॥ ७८ ॥ एकार्णवे हि मग्नान्तां वाराहं रूपमास्थितः । उद्दधार महीं योऽसौ तस्मै क्रोडात्मने नमः ॥ ७९ ॥ नारसिंहं वपुः कृत्वा यस्त्रैलोक्यभयंकरः । हिरण्यकशिपुं जघ्ने तस्मै सिंहात्मने नमः

॥ ८० ॥ वामनं रूपमास्थाय बलिं संयम्य मायया। इमे क्रान्ता स्त्रयो लोका स्तस्मै क्रान्तात्मने नमः ॥ ८१ ॥ जमदग्निसुतो भूत्वा रामः परशुधृक्प्रभुः। सहस्रार्जुनहन्तैव तस्मै उग्रात्मने नमः ॥ ८२ ॥ रामो दाशरथिर्भूत्वा पौलस्त्य कुलनन्दनम्। जघान रावणं संख्ये तस्मै क्षत्रात्मने नमः ॥ ८३ ॥ वसुदेवसुतः श्रीमान्वासुदेवो जगत्पतिः। जहारव सुधाभारं तस्मै कृष्णात्मने नमः ॥ ८४ ॥ बुद्धरूपं समास्थाय सर्व्वरूपपरायणः। मोहयन् सर्व्वभूतानि तस्मै मोहात्मने नमः ॥ ८५ ॥ हनिष्यति कलेरन्ते म्लेच्छांस्तुरगवाहनः। धर्मसंस्थापनार्थाय तस्मै कल्क्यात्मने नमः ॥ ८६ ॥ आत्मज्ञानमिदं ज्ञानं ज्ञात्वा पञ्चस्ववस्थितः। यं ज्ञानेनाधिगच्छन्ति तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ ८७ ॥ अप्रमेय शरीराय सर्व्वतो बुद्धिचक्षुषे। अपारपरमेयाय तस्मै दिव्यात्मने नमः ॥ ८८ ॥ जटिने दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे। कमण्डलु निषङ्गाय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥ ८९ ॥ शूलिने

विद्द्येशाय त्र्यम्बकाय महात्मने। भस्मदिग्धोर्ध्वलिङ्गाय तस्मै रुद्रात्मने नमः
॥ ६० ॥ चन्द्रार्धकृतशीर्षाय व्याल यज्ञोपवीतिने। पिनाकशूलहस्ताय तस्मै
उग्रात्मने नमः॥ ६१ ॥ पञ्चभूतात्मभूताय भूतादि निधनाय च। अक्रोधद्रोह
मोहाय तस्मै शान्तात्मने नमः॥ ६२॥ यस्मिन् सर्व्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः।
यस्य सर्वमयो देवस्तस्मै सर्वात्मने नमः॥ ६३ ॥ विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्माविश्व
सम्भवः। अपवर्गस्थभूतानां पञ्चानां परतः स्थितः॥ ६४॥ नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते
परतस्त्रिषु। नमस्ते त्रिषु सर्वेषु त्वंहि सर्वमयो निधिः॥ ६५॥ नमस्ते भगवन्
विष्णो लोकानां प्रभवाव्ययः। त्वं हि कर्त्ता हृषीकेश संहर्त्ताचापराजितः॥६६॥
तेन पश्यामि भगवन् दिव्येष्वत्रिषु वर्त्मसु। तच्च पश्यामि तत्त्वेन यत्ते रूपं सना-
तनम् ॥ ६७ ॥ दिवन्ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां देवी वसुंधरा। विक्रमेण त्रयो लोकाः
पुरुषोऽसि सनातनः॥ ६८ ॥ दिशो भुजारविश्चक्षु वीर्यं शुक्रः प्रजापतिः। सप्त

मार्गा निरुद्धास्ते वायोरमिततेजसः ॥ ९९ ॥ अतसीपुष्पसंकाशं पीतकौशेय
वाससम् । नमस्यन्ति च गोविंदं न तेषां विद्यते भयम् ॥ १०० ॥ नमो नरक-
सन्त्रासरक्षामण्डलकारिणे । संसारनिम्नगावर्त्ततरिकाष्ठाय विष्णवे ॥ १ ॥ नमो
ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च । जगद्धिताय कृष्णाय गोविंदाय नमोनमः॥२॥
प्राणकान्तारपाथेयं संसारच्छेद भेषजम् । दुःखशोकपरित्राणं हरिरित्यक्षरद्वयम्
॥ ३ ॥ यथा विष्णुमयं सर्वं यथा विष्णुमयं जगत् । यथा विष्णुमयं सर्व्वं पाप्मा
मे नाशनं तथा ॥ ४ ॥ त्वां प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टाञ्जिगीषवे । यच्छ्रेयः
पुण्डरीकाक्ष तत्ध्यायस्व सुरेश्वर ॥ ५ ॥ इति विद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुः
रीडितः । वाग्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्दनः ॥ ६ ॥ नारायण परं
ब्रह्म नारायण परं तपः । नारायण परं चेदं सर्वं नारायणात्मकम् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा वचनं भीष्मस्तद्गतमानसः । नम इत्येव

कृष्णाय प्रणाममकरोत्तदा ॥ ८ ॥ अभिगम्य तु योगेन भक्तिं भीष्मस्य माधवः ।
त्रैलोक्यदर्शने ज्ञानं दिव्यं दत्वा ययौ हरिः ॥ ९ ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे ततस्ते
ब्रह्मवादिनः । भीष्मं वाग्भिर्बाष्पकण्ठास्तमानर्चुर्महामतिम् ॥१०॥ ते स्तुवं तश्च
विप्राग्र्याः केशवं पुरुषोत्तमम् । भीष्मं च शनकैः सर्वे प्रशशंसुः पुनः पुनः ॥११॥
यं योगिनः प्राणवियोगकाले यत्नेन चित्ते विनिवेशयन्ति । साक्षात्पुरस्ताद्धरिमी
क्षमाणः प्राणान् जहौ प्राप्तकालो हि भीष्मः ॥१२॥ शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायां
चोत्तरायणे । धन्यास्तात मरिष्यंति हृदयस्थे जनार्दने ॥ १३ ॥ विदित्वा भक्ति-
योगं तु भीष्मस्य पुरुषोत्तमः । सहसोत्थाय सन्तुष्टो यानमेवाभ्यपद्यत ॥ १४ ॥
केशवः सात्यकिश्चैव रथेनैकेन जग्मतुः । अपरेण महात्मानौ युधिष्ठिर धनञ्जयौ
॥ १५ ॥ भीमसेनो यमौ चोभौ रथमेकं समास्थिता । कृपो युयुत्सुः सूतश्च संजय-
श्चापरं रथम् ॥ १६ ॥ ते रथैर्नगराकारैः प्रयाताः पुरुषर्षभाः । नेमिघोषेण

महता कम्पयन्तो वसुन्धराम् ॥ १७ ॥ ततो गिरः पुरुषवरस्तवान्विता द्विजेरिताः
पथि सुमनाः सुशुश्रवे। कृताञ्जलिं प्रणतमथापरं जनं सकेशिहा मुदितमनाभ्य-
नन्दत ॥ १८ ॥ अनादिनिधनं विष्णुं सर्व्वलोकमहेश्वरम्। धर्माध्यक्षं स्तुवन्नित्यं
सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १९ ॥ इमं स्तवं यः पठति शार्ङ्गधन्वनः शृणोति वा भक्ति-
समन्वितो जनः। स चक्रधृक् प्रतिहतसर्व्वकल्मषो जनार्द्दनं प्रविशति देह-
सङ्क्षये ॥ २० ॥ अशनिशितसुधारं यस्य चक्रं सुचारु मणिकनकविचित्रे कुण्डले
यस्य कर्णे। भ्रमरशतसहस्रैः सेविता यस्य माल्य असुरकुलनिहन्ता प्रीयतां
वासुदेवः ॥ २१ ॥ स्तवराजः समाप्तोऽयं विष्णोरद्भुतकर्मणः। गाङ्गेयेन पुरा
गीतो महापातकनाशनः ॥ २२ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यः सम्पठेदिदं स्तोत्रं मम
जन्मानुकीर्त्तनम्। देवलोकमतिक्रम्य तस्य लोको यथा मम ॥ २३ ॥ आका-
शात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम्। सर्व्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति

॥ २४ ॥ इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैय्यासिक्यां शान्ति-
पर्व्वणि भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे भीष्मस्तवराजः समाप्तः ॥

कलिकाता, निमतला घाट इष्ट्रीट ८ सङ्ख्यक भवने श्रीयुत वाबु भुवनचन्द्र
वसाक संस्थापित संवादज्ञानरत्नाकर यन्त्रे मुद्रित । इ० १८७७ ।

श्रीगणेशाय नमः ।

स्तोत्रमाला ।

अथानुस्मृति प्रारम्भः ।

शतानीक उवाच । महामते ! महाप्राज्ञ ! सर्वशास्त्रविशारद ! । अक्षीणकर्मबंधस्तु पुरुषो द्विजसत्तम ! ॥ १ ॥ सततं किं जपेज्जाप्यं विबुधः किमनुस्मरन् । मरणे यज्जपेज्जाप्यं यच्च भावमनुस्मरन् ॥ २ ॥ यच्च ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ ! पुरुषो मृत्युमागतः । परं पदमवाप्नोति तन्मे वद महामुने ! ॥ ३ ॥ शौनक उवाच । इदमेव महाप्राज्ञ ! दृष्टवांश्च पितामहम् । भीष्मं धर्मभृतां श्रेष्ठं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४ ॥ युधिष्ठिर उवाच । पितामह ! महाप्राज्ञ !

सर्वशास्त्रविशारद ! । प्रयाणकाले किं चिन्त्यं मुमुक्षोस्तत्त्वचिन्तकैः ॥ ५ ॥ किं नु
स्मरन्कुरुश्रेष्ठ ! मरणे पर्युपस्थिते । प्राप्नुयां परमां सिद्धिं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः
॥ ६ ॥ भीष्म उवाच । तद्युक्तं स्वहितं सूक्ष्मं प्रश्नमुक्तं त्वयाऽनघ ! । शृणुष्वावहितो
राजन्नारदेन पुरा श्रुतम् ॥ ७ ॥ श्रीवत्साङ्कं जगद्बीजमनन्तं लोकसाक्षिणम् ।
पुरा नारायणं देवं नारदः परिपृष्टवान् ॥ ८ ॥ नारद उवाच । त्वमक्षरं परं
ब्रह्म निर्गुणं तमसः परं । आहुर्वेद्यं परं धाम ब्रह्मादिकमलोद्भवम् ॥ ९ ॥
भगवन् ! भूतभव्येश ! श्रद्दधानैर्जितेन्द्रियैः । कथं भक्तैर्विचिन्त्योऽसि ! योगिभि-
र्मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ १० ॥ किन्नुजाप्यं जपेन्नित्यं काल्यउत्थाय मानवः । कथं जपेत्सदा
ध्यायेद्ब्रूहि तत्त्वं सनातनम् ॥ ११ ॥ भीष्म उवाच । श्रुत्वा च तस्य देवर्षेर्वाक्यं
वाक्यविशारदः । प्रोवाच भगवान्विष्णुर्नारदाय च धीमते ॥ १२ ॥ श्रीभगवानुवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि इमां दिव्यां मनुस्मृतिम् । नरो मामनुस्मृत्य प्राप्नोति परमां

गतिं ॥ १३ ॥ यामधीत्य प्रयाणे तु मद्भावायोपपद्यते । ओंकारमग्रतः कृत्वा
मां नमस्कृत्य नारद ! ॥ १४ ॥ एकाग्रः प्रयतो भूत्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् । ओं नमो
भगवते वासुदेवाय इत्ययम् ॥ १५ ॥ अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्त्तिते सर्व्वपातकैः ।
पुमान्विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्म्मृगैरिव ॥ १६ ॥ चराचरविहृष्टस्तु सोच्यते
पुरुषोत्तमः । अव्यक्तं शाश्वतं देवं प्रभवं पुरुषोत्तम् ॥ १७ ॥ प्रपद्ये पुण्डरीकाक्षं
वन्दे नारायणं हरिम् ॥ लोकनाथं सहस्राक्षमक्षरं परमं पदम् ॥ १८ ॥ भगवन्तं
प्रपन्नोऽस्मि भूतभव्यभवत्प्रभुम् ॥ स्रष्टारं सर्व्वलोकानामनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ १९ ॥
पद्मनाभं हृषीकेशं प्रपद्ये सत्यमच्युतम् । हिरण्यगर्भममृतं भूगर्भं तमसः परं
॥ २० ॥ प्रभोः प्रभुमनाद्यं च प्रपद्ये तं रविप्रभम् । सहस्रशीर्षकं देवं महर्षेः
सत्वभावनम् ॥ २१ ॥ प्रपद्ये सूक्ष्ममचलं वरेण्यमनघं शुचिम् । नारायणं
पुराणेशं योगात्मा संसनातनम् ॥ २२ ॥ संयोगं सर्व्वभूतानां प्रपद्ये शिवमीश्वरम् ।

यः पुरा प्रलये प्राप्ते नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ २३ ॥ ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु नष्टे लोके चराचरे ॥ एकस्तिष्ठति विश्वात्मा स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ २४ ॥ यः प्रभुः सर्व्व लोकानां येन सर्व्वमिदं ततम् । चराचरगुरुर्देवः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ २५ ॥ आभूतसंप्लवञ्चैव प्रलीने प्रकृतौ महान् । योऽवतिष्ठति विश्वात्मा स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ २६ ॥ येन क्रान्तास्त्रयो लोका दानवाश्च वशीकृताः । शरण्यः सर्व्व-लोकानां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ २७ ॥ यस्य हस्ते गदा चक्रं गरुड़ो यस्य वाहनं । शङ्खः करतले यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ २८ ॥ कार्यं क्रिया च करणं कर्त्ता हेतुः प्रयोजनम् । अक्रियाकरणे कार्यें स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ २९ ॥ चतुर्भिश्च तुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्च भिरे व च । हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ३० ॥ शमीगर्भस्य यो गर्भस्तस्य गर्भस्य यो रिपुः । रिपुगर्भस्य यो गर्भः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ३१ ॥ अग्निसोमार्कताराणां ब्रह्मरुद्रेन्द्रयोगिनाम् । यस्ते जयति

तेजांसि स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ३२ ॥ पर्ज्जन्यः पृथिवीसस्यं कालो धर्म्मः क्रिया-
फलम् । गुणाकारः स मे वाभूर्वासुदेवः प्रसीदतु ॥ ३३ ॥ योगावास ! नमस्तुभ्यं
सर्वावास ! वरप्रद ! । हिरण्यगर्भ ! यज्ञाङ्ग ! पञ्चगर्भ ! नमोऽस्तु ते ॥ ३४ ॥
चतुर्मूर्ते ! परं धाम लक्ष्म्यावास ! सदाच्युत ! ॥ शब्दादिवासनान्योऽसि वासुदेव !
प्रधानकृत् ॥ ३५ ॥ अजः सङ्कर्षणः पार्थो ह्यमूर्तिर्विश्वमूर्त्तिदृक् । श्रीमूर्त्तिः
पञ्चकालज्ञो नमस्ते ज्ञानसागर ! ॥ ३६ ॥ अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नमव्यक्ताद्यः परा-
त्परः । यस्मात्परतरं नास्ति तमस्मि शरणंगतः ॥ ३७ ॥ चिन्तयन्तो ह्यजं नित्यं
ब्रह्मेशानादयः सुराः । निश्चयं नाधिगच्छन्ति तमस्मि शरणं गतः ॥ ३८ ॥ जि-
तेन्द्रिया जितात्मानो ज्ञानध्यानपरायणाः । यं प्राप्य न निवर्तन्ते तमस्मि शरणं-
गतः ॥ ३९ ॥ एकांशेन जगत्कृत्स्नमवष्टभ्य स्थितः प्रभुः । अग्राह्यो निर्गुणो
नित्यस्तमस्मिशरणंगतः ॥ ४० ॥ सोमार्काग्निमयं तेजो या च तारामयी द्युतिः ।

हृदि संजायते तेजः स महात्मा प्रसीदतु ॥ ४१ ॥ गुणात्मा निर्गुणश्चान्यो
रश्मिवांश्चेतनो ह्यजः । सूक्ष्मः सर्व्वगतो देहः स महात्मा प्रसीदतु ॥ ४२ ॥
अव्यक्तं सदधिष्ठानमचिन्त्यं तमसः परम् । प्रकृतिः प्रकृतिं भुङ्क्ते स महात्मा
प्रसीद तु ॥ ४३ ॥ क्षेत्रज्ञः पञ्चधा भुङ्क्ते प्रकृतिं पञ्चभिर्मुखैः । महागुणांश्च
यो भुङ्क्ते स महात्मा प्रसीद तु ॥ ४४ ॥ सांख्ययोगाश्च ये चान्ये सिद्धाश्च पर-
मर्षयः । यं विदित्वा विमुच्यन्ते स महात्मा प्रसीद तु ॥ ४५ ॥ अतीन्द्रिय ! नमस्तुभ्यं
लिङ्गै र्व्यक्तैर्नमीयसे । ये च त्वां नाभिजानन्ति तमस्मि घ्वरणं गतः ॥ ४६ ॥ काम-
क्रोधविनिर्मुक्ता रागद्वेषविवर्ज्जिताः । अन्यभक्ता न जानन्ति न पुनर्नारकीजनाः
॥ ४७ ॥ एकान्तिनो हि निर्द्वन्द्वा निराशाः कर्म्मकारिणः । ज्ञानाग्निदग्ध-
कर्माणस्त्वांविशन्ति मनस्विनः ॥ ४८ ॥ अशरीरं शरीरस्थं समं सर्वेषु देहिषु ।
पापपुण्यविनिर्मुक्ता भक्तास्त्वां पर्युपासते ॥ ४९ ॥ अव्यक्तबुद्ध्यहङ्कारमनोभूतेन्द्रि-

याणि च । त्वयि तानि च तेषु त्वं न तेषु त्वं न तानि ते ॥ ५० ॥ एकत्वाय च
नानन्यं ये विदुर्यान्ति ते परम् । समत्वमिह कांक्षेयं भक्त्या चैनान्य चेतसा ॥ ५१॥
चराचरमिदं सर्व्वं भूतग्रामं चतुर्विधम् । त्वयि तन्तौ च तत्प्रोतं सूत्रे मणिगणा
इव ॥ ५२ ॥ स्रष्टा भोक्तासि कूटस्थो ह्यचिन्त्यः सर्व्वसंस्थितः । अकर्त्ता हेतुरहितः
पृथगात्मा व्यवस्थितः ॥ ५३ ॥ न मे भूतेषु संयोगो न भूतिस्त्वं गुणातीते । अह-
ङ्कारेण बुद्ध्या वा न मे योगस्त्रिभिर्गुणैः ॥५४॥ न मे धर्म्मो ह्यधर्म्मो वा नारम्भो-
जन्म वा पुनः । जरामरणमोक्षार्थं त्वां प्रपन्नोऽस्मि सर्व्वगम् ॥ ५५ ॥ विषयै-
रिन्द्रियैश्चापि न मेऽभूयः समागमः । ईश्वरोसि जगन्नाथ ! किमतः परमुच्यते
॥ ५६ ॥ भक्तानां यद्धितन्देव वसे हि विदशेश्वर ! । पृथिवीं यातुमेघ्राणं यातु-
मे रसनञ्जलम् ॥ ५७ ॥ रूपं हुताशने यातु स्पर्शोमे यातुमारुते । श्रोत्रमाकाश
मभ्येतु मनोवैकारिकं पुनः ॥५८॥ इन्द्रियाणिगुणान्यांतुस्वेषस्वेष च योनिषु । पृथिवी- ७

थातुसलिलस्तापोऽग्निमनलोऽनिलम् ॥ ५८ ॥ वायुराकाशमभ्येतु मनश्चाकाशमेव च ।
अहङ्कारं मनोयातु मोहनं सर्व्वदेहिनाम् ॥ ६० ॥ अहङ्कारस्तथा बुद्धिं बुद्धि-
रव्यक्तमेव च । प्रधानं प्रकृतिं यातु गुणसाम्ये व्यवस्थिते ॥ ६१ ॥ विसर्गः सर्व्वकरणै-
र्गुणभूतैश्च मे भवेत् । सत्त्वं रजस्तमश्चैव प्रकृतिं प्रविशं तु मे ॥ ६२ ॥ नैष्कैवल्यंपदं
देव कांक्षेऽहन्ते परंतप । एकीभावस्त्वया मेऽस्तु न जन्म भवेत्पुनः ॥ ६३ ॥ नमो
भगवते तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे । त्वद्बुद्धिस्त्वद्गतप्राणस्त्वद्भक्तस्त्वत्परायणः
॥ ६४ ॥ त्वामेवाहं स्मरिष्यामि मरणे पर्य्यवस्थिते । पूर्व्वदेहे कृतायेमे व्याधयः
प्रविशन्तु माम् ॥ ६५ ॥ अर्दयन्तु च मां दुःखान्यृणं मे प्रति मुच्यताम् । अनुध्ये-
योसि मे देव न मे जन्म भवेत् पुनः ॥ ६६ ॥ अस्माद्ब्रवीमि कर्म्माणि कृपणं
मे न भवेदिति । उपविष्टन्तु मां सर्वे व्याधयः पूर्व्वसंचिताः ॥ ६७ ॥ अनृणो गन्तु-
मिच्छामि तद्विष्णोः परमं पदम् । चाहं भगवतस्तस्य मम ब्रह्म सनातनः ॥ ६८ ॥

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति। कर्म्मेन्द्रियाणि संयम्य पञ्च भूतेन्द्रियाणि
च ॥ ६९ ॥ इन्द्रियाणि मनसि अहङ्कारस्तथा मनः। अहङ्कारस्तथा बुद्धि-
मात्मनि योजयेत् ॥ ७० ॥ आत्मा बुद्धीन्द्रियं पश्येद्बुद्धयाबुद्धेः परात्परम्। एवं
बुद्धेः परं बुध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ ७१ ॥ ततो बुद्धेः परं बुध्वा लभते न
पुनर्भवम्। ममायमितितेस्याहं येन सर्व्वमिदन्ततम् ॥ ७२ ॥ आत्मन्यात्मनिसंयोज्य
परात्मान मनुस्मरेत्। नमो भगवते तस्मै देहिनां परमात्मने ॥ ७३ ॥ नारायणाय
भक्ताय एकनिष्ठाय शाश्वते। हृदिस्थाय च भूतानां सर्वेषां च महात्मने ॥ ७४ ॥
इमामनुस्मृतिं दिव्यां वैष्णवीं पापनाशिनीम्। स्वपन् विबुद्धश्च पठेद्यत्नेन च समभ्य-
सेत् ॥ ७५ ॥ मरणे समनुप्राप्ते यदैकं मामनुस्मरेत्। अपि पापसमाचारः
स याति परमां गतिम् ॥ ७६ ॥ यद्यहङ्कारमाश्रित्य यज्ञदानतपःक्रियाः। कुर्व्वन्-
फलमवाप्नोति पुनरावर्त्तनं च तत् ॥ ७७ ॥ अभ्यर्चयन् पितृन्देवान् पठन् जुह्वन्

बलिन्ददन् । ज्वलदग्नौस्मरेद्योमां लभते परमां गतिम् ॥ ७८ ॥ यस्त्वोदानल्प-
श्चैव पावनानि मनोषिणाम् । यज्ञदानतपस्तस्मात् कुर्याद्राग विवर्ज्जितः ॥ ७९ ॥
पौर्णिमास्या ममावास्यां द्वादश्यां च तथैव च । श्रावयेच्छ्रद्दधानस्य मद्भक्तस्य विशे-
षतः ॥ ८० ॥ नम इत्येव यो ब्रूयान्मद्भक्तः श्रद्धयान्वितः । तस्याक्षयो भवेल्लोकः
श्वपाकस्यापि नारद ॥ ८१ ॥ किं पुनर्ये भजन्ते मांसाधका विधि पूर्व्वकम् ।
श्रद्धावन्तोय तात्मानस्तेयान्ति परमाङ्गतिम् ॥ ८२ ॥ कर्माण्याद्यन्तवन्तीह मद्भक्तो
नन्तमश्नुते । मामेवतस्माद्देवर्षे ध्याहि नित्यमतन्द्रितः ॥ ८३ ॥ आख्यानाञ्चैव यो
ज्ञानं दद्याद्धर्मोपदेशकः । कृत्स्नां वा पृथिवीन्दद्यात्तेन तुल्यं च तत्फलम् ॥ ८४ ॥
तस्मात्प्रदेयं साधुभ्यो जपं बंध भयापहम् । श्रुत्वाप्स्यति ततः सिद्धिं प्राप्स्यसे च परं-
मम ॥ ८५ ॥ अश्वमेध सहस्रैश्च वाजपेयशतैरपि । नासौ परमवाप्नोति मद्भक्तै-
र्यदवाप्यते ॥ ८६ ॥ भीष्म उवाच । हरेः एवं पुरा तेन नारदे न सुरर्षिणा ।

यदुवाच ततः शम्भुस्तदुक्तं स मनुव्रतः ॥ ८७ ॥ त्वमप्येकमना भूत्वा ध्येहि ध्येयं
गुणाधिकम् । भजस्व सर्वभावेन परमात्मानमव्ययम् ॥ ८८ ॥ श्रुत्वैवं नारदो
वाक्यं दिव्यं नारायणोदितम् । अत्यन्तं भक्तिमान्देव मेकान्तित्वमुपेयिवान् ॥ ८९ ॥
नारायण मृषिन्देवं दशवर्षाण्य नन्यभाक् । इमं जपित्वा चाप्नोति तद्विष्णोः परमं
पदम् ॥ ९० ॥ किं तस्य बहुभिर्मन्त्रैः किं तस्य बहुभिर्व्रतैः । नमो नारायणा-
येति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥ ९१ ॥ किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः कि-
मध्वरैः । यो नित्यं ध्यायते देवं नारायण मनन्यधीः ॥ ९२ ॥ ये नृशंसा दुरा-
त्मानः पापाचाररतास्तथा । तेऽपि यान्ति परं स्थानं नारायणपरायणाः ॥ ९३ ॥
अनन्यया मन्दबुद्ध्या प्रतिभाति दुरात्मनाम् । कुतर्का भ्रान्तदृष्टीनां विभ्रान्तेन्द्रिय-
वर्त्मनाम् ॥ ९४ ॥ नमो नारायणायेति ये विदुर्ब्रह्म शाश्वतम् । अन्तकाले
जपन्यान्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९५ ॥ आचार हीनोपि मुनि प्रवीर भक्त्यावि-

हीनोऽपि विनिन्दितोऽपि । किं तस्य नारायणशब्दमात्रतो विमुक्तपापो विशतेऽच्युतां गतिम् ॥ ९६ ॥ कान्तारेषु न दुर्गेषु कृच्छ्रेष्वापत्सु संयुगे । दस्युभिः सन्निरुद्धस्य नानभिस्मीप्रकीर्त्तयेत् ॥ ९७ ॥ जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यान समाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णेभक्तिः प्रजायते ॥ ९८ ॥ नाम्नोस्ति यावती शक्तिः पापनिर्हरणे हरेः । श्वपचोऽपिनरःकर्त्तुं क्षमस्तावन्नकिल्बिषम् ॥ ९९ ॥ नतावत्पापमस्तीह यावन्नामाहृतं हरेः । अतिरेकं भयादाङ्कः प्रायश्चित्तान्तरं वृथा ॥१००॥ गत्वागत्वानिवर्त्ततेचन्द्रसूर्य्यादयोग्रहाः । अद्यापि न निवर्त्तते द्वादशाक्षरचिन्तकाः ॥ १ ॥ नवासुदेवात्परमस्तिमङ्गलं न वासुदेवात्परमस्ति पावनम् । न वासुदेवात्परमस्ति दैवतन्तं वासुदेवं प्रणमन्नसीदिति ॥ २ ॥ इमां रहस्यां परमामनुस्मृति योधीत्यबुद्धिं लभते च नैष्ठिकीम् । विहाय पापनिनिमुच्यसङ्कटात्सवीतरागोविचरेन्महीहिमाम् ॥ ३ ॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामानुशासनिके पर्वणि दानधर्म्मे

श्रीविष्णोर्दिव्यमनुस्मृति संपूर्णम् ।

श्रीगणेशाय नमः । शतनीक उवाच । मया हि देव देवस्य विष्णोरमित-
तेजसः । श्रुताः सम्भूतयः सर्वा गदतस्तव सुव्रत ॥ १ ॥ यदि प्रसन्नो भगवाननु-
ग्राह्यो ऽस्मि वा यदि । तदहं श्रोतुमिच्छामि नृणां दुःस्वप्ननाशनम् ॥ २ ॥ स्वप्ना-
दिषु महाभाग दृश्यन्ते ये शुभाशुभाः । फलानि च प्रयच्छन्ति तद्गुणान्येव भार्गव ॥
३ ॥ तादृक् पुण्यं पवित्रञ्च नृणामतिशुभप्रदम् । दुष्टस्वप्नोपशमनं तन्मे विस्तरतो
वद ॥ ४ ॥ शौनक उवाच । इदमेव महाभाग दृष्टवांश्च पितामहम् । भीष्मं धर्म-
भृतां श्रेष्ठं धर्मपुत्त्रो युधिष्ठिरः ॥ ५ ॥ आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरातनम् ।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ ६ ॥ असच्च सच्चायद्विश्वं नित्यं सदसतः
परम् । परं पराणां परमं पुराणां परमव्ययम् ॥ ७ ॥ माङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं
वरेण्यमनघं शुचिम् । नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुरुं हरिम् ॥ ८ ॥ प्रवक्ष्यामि
महापुण्यं कृष्णद्वैपायनस्य च । येनोक्तेन श्रुतेनापि नश्यते सर्वपातकम् ॥ ९ ॥

नारायणसमो देवो न भूतो न भविष्यति । एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान् साधयाम्य-
हम् ॥ १० ॥ किं तस्य बहुभिर्मन्त्रैः किं तस्य बहुभिर्व्रतैः । नमो नारायणायेति
मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥ ११ ॥ यस्मै बहुत्वं परमत्युदारं यं द्वीपमध्ये सुतमाल्यव-
न्तम् । पराशराद्गन्धवती महर्षिं तस्मै नमो ज्ञानतमोनुदाय ॥ १२ ॥ नमो भग-
वते तस्मै व्यासायामिततेजसे । यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमाम् ॥१३॥
वैशम्पायनमासीनं पुराणोक्तिविचक्षणम् । इममर्थं स राजर्षिः पृष्टवान् जनमे-
जयः ॥ १४ ॥ जनमेजय उवाच । किं जपन्मुच्यते पापात् किं जपन् सुखमश्नुते ।
दुःस्वप्ननाशनं पुण्यं श्रोतुमिच्छामि नारद ॥ १५ ॥ वैशम्पायन उवाच । एवमेव
पुरा प्रश्नं पृष्टवांस्ते पितामहः । भीष्मं वै व्रतिनां श्रेष्ठं तं चाहं कथयामि ते ॥१६॥
देवव्रतं महाप्राज्ञं सर्वशास्त्रविशारदम् । विनयेनोपसंगम्यपर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥
१७ ॥ युधिष्ठिर उवाच । दुःस्वप्ननाशनं घोरमवेक्ष्य भरतर्षभ । प्रयतः किं जपे-

ज्जाप्यं विबुद्धः किमनुस्मरेत् ॥ १८ ॥ यस्य कुर्य्यान्नमस्कारं प्रातरुत्थाय मानवः ।
किं च ध्यायेत सततं किं पूज्यं वा भवेत्सदा ॥ १९ ॥ पितामहप्रसादेन बुद्धिभेदो
भवेन्न मे । तदहं श्रोतुमिच्छामि ब्रूहि नो वदताम्बर ॥ २० ॥ भीष्म उवाच । शृणु
राजन्महाबाहो कथयिष्ये हि शान्तिकम् । दुःस्वप्नदर्शने जाप्यं यद्वा नित्यं समा-
हितैः ॥ २१ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । गजेन्द्रमोक्षणं पुण्यं
कृष्णस्याद्भुतकर्मणः ॥ २२ ॥ सर्वरत्नमयः श्रीमांस्त्रिकूटो नामपर्व्वतः । सुतः पर्व्व-
तराजस्य सुमेरोर्भास्करद्युतेः ॥ २३ ॥ क्षीरोदजलवीच्यग्रैर्धौतामलशिलातलः ।
उत्थितः सागरं भित्वा देवर्षिगणसेवितः ॥ २४ ॥ अप्सरोभिः परिवृतः श्रीमत्प्रस्र-
वणाकुलः । गन्धर्व्वैः किन्नरैर्यक्षैः सिद्धचारणपन्नगैः ॥ २५ ॥ मृगैः सिंहैर्गजेन्द्रैश्च
वृतगात्रो विराजते । पुन्नागैः कर्णिकारैश्च सुबिल्वैर्दिव्यपाटलैः ॥ २६ ॥ चूत-
निम्बकदम्बैश्च चन्दनागरुचम्पकैः । शालैस्तालैस्तमालैश्च तरुभिश्चार्जुनैस्तथा ॥

गजेन्द्रमोक्ष ।

२७ ॥ बकुलैः कुन्दपुष्पैश्च सरलैर्देवदारुभिः । मन्दारकुसुमैश्चान्यैः पारिजातैश्च
सर्वशः ॥ २८ ॥ एवं बहुविधैर्वृक्षैः सर्वतः समलंकृतः । नानाधात्वङ्कितैः शृङ्गैः
प्रस्रवद्भिः समन्ततः ॥ २९ ॥ शोभितो रुचिरप्रख्यैस्त्रिभिर्विस्तीर्णसानुभिः । मृगैः
शाखामृगैः सिंहैर्मातङ्गैश्च सदामदैः ॥ ३० ॥ जीवजीवकसंघुष्टं चकोरशिखिना-
दितम् । तस्यैकं कांचनं शृङ्गं सेव्यते यद्दिवाकरः ॥ ३१ ॥ नानापुष्पसमाकीर्णं
नानाशृङ्गैः समाकुलम् । द्वितीयं राजतं शृङ्गं सेव्यते यन्निशाकरः ॥ ३२ ॥
पाण्डुराम्बुदसङ्काशं तुषारचयसन्निभम् । वज्रेन्द्रनीलवैदूर्य्यतेजोभिर्भासयन्नभः ॥
॥ ३३ ॥ तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रकृष्टं शृङ्गमुत्तमम् । पद्मरागसमप्रख्यं तारागणसम-
न्वितम् ॥ ३४ ॥ नैतत्कृतघ्नाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः । नातप्ततपसो
लोके ये च पापकृतो जनाः ॥३५॥ नानाराधितगोविन्दाः शैलं पश्यन्ति मानवाः ।
तस्य सानुमतः पृष्ठे सरः काञ्चनपङ्कजम् ॥ ३६ ॥ कारण्डवसमाकीर्णं राजहंसो-

शोभितम् । मत्तभ्रमरसंघुष्टं चकोरशिखिनादितम् ॥ ३७ ॥ कमलोत्पलकह्ला-
रपुंडरीकोपशोभितम् । कुमुदैः शतपत्रैश्च काञ्चनैः समलंकृतम् ॥ ३८ ॥ पत्रै-
र्मरकतप्रख्यैः पुष्पैः काञ्चनसन्निभैः । गुल्मैः कीचकवेणूनां समन्तात्परिवारितम् ॥
३९ ॥ अत्यद्भुतं महास्थानं विचित्रशिखराकुलम् । शतयोजनविस्तीर्णं दशयोज-
नमायतम् ॥ ४० ॥ पञ्चयोजनमूर्द्धानं सर एतत्प्रमाणतः । हिमखण्डोदकं राजन्
सुस्वादममृतोपमम् ॥ ४१ ॥ त्रैलोक्ये दृष्टपूर्वञ्च यत्तत्सरमनुत्तमम् । सुप्रसन्नं
सरोदिव्यं देवानामपिदुर्लभम् ॥ ४२ ॥ खातेन द्विगुणं प्रोक्तं शरद्योरिवनिर्मलम् ।
उपहाराय देवानां सिद्धाद्यर्चितपङ्कजम् ॥ ४३ ॥ तस्मिन् सरसि दुष्टात्मा विरू-
पोऽन्तर्जलाशयः । आसीद्ग्राहोगजेन्द्राणां दुराधर्षो महाबलः ॥ ४४ ॥ अथ
दन्तोज्ज्वलमुखः कदाचिद्गजयूथपः । आजगाम तृषाक्रांतः करेणुपरिवारितः ॥४५॥
मदस्रावी जलाकाङ्क्षी पादचारीव पर्वतः । वासयन्मदगन्धेन महानैरावतोपमः ॥

४६ ॥ गजोप्यञ्जनसङ्काशो मदास्खलितलोचनः । तृषितः पानकामोऽयमवतीर्णश्च
तत्परः ॥ ४७ ॥ पिबतस्तस्य तत्तोयं ग्राहस्य समपद्यत । सुलीनः पङ्कजवने यूथ-
मध्यगतः करी ॥ ४८ ॥ गृहीतस्तेन रौद्रेण ग्राहेणातिबलीयसा । पश्यन्तीनां
करेणुनां क्रोशन्तीनां सुदारुणम् ॥ ४९ ॥ नीयते पङ्कजवने ग्राहेणाऽव्यक्तमूर्तिना ।
गजोह्याकर्षते तीरं ग्राहश्चाकर्षते जलम् ॥ ५० ॥ तयो र्युद्धं महाघोरं दिव्यवर्ष-
सहस्रकम् । वारुणैः संयुतः पाशैर्निष्प्रयत्नगतिः कृतः ॥ ५१ ॥ वेष्ट्यमानः सघोरैस्तु
पाशैर्नागो दृढैस्तथा । विस्फूर्जितमहाशक्ति र्विक्रोशंश्च महारवान् ॥५२ ॥ व्यथितः
स निरुत्साहो गृहीतो घोरकर्मणा । परमापदमापन्नो मनसा चिन्तयद्धरिम् ॥
५३ ॥ स तु नागवरः श्रीमान्नारायणपरायणः । तमेव शरणं देवं गतः सर्वा-
त्मना तदा ॥ ५४ ॥ एकाग्रो निगृहीतात्मा विशुद्धेनान्तरात्मना । नैकजन्मांतर-
भ्यासाद्भक्तिमान् गरुड़ध्वजे ॥ ५५ ॥ नान्यं देवं महादेवात्पजयामास केशवात् ।

दिग्बाहुं सर्वमूर्द्धानं भूः पादं गगनोदरम् ॥ ५६ ॥ आदित्यं चन्द्रनयनमनन्तं
विश्वतोमुखम् । भूतात्मानं च मेघाभं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ५७ ॥ सहस्रशुभना-
माममादिदेवमजं विभुम् । संगृह्य पुष्कराग्रेण काञ्चनं कमलोत्तमम् ॥ ५८ ॥
निवेद्य मनसा ध्यात्वा पूजां कृत्वा जनार्दने । आपद्विमोक्षमन्विच्छन् गजः स्तोत्र-
मुदीरयेत् ॥ ५९ ॥ गजेन्द्र उवाच । ओं नमो मूलप्रकृतये अजिताय महात्मने ।
अनाश्रयाय देवाय निस्पृहाय नमो नमः ॥ ६० ॥ नम आद्याय बीजाय आर्षेयाय
प्रवर्त्तिने । अनन्ताय च नैकाय अव्यक्ताय नमो नमः ॥ ६१ ॥ नमो गुह्याय गूढाय
गुणाय गुणधर्म्मिणे । अतर्क्यायाप्रमेयाय अतुलाय नमो नमः ॥ ६२ ॥ नमः शि-
वाय शान्ताय निश्चयाय यशस्विने । सनातनाय पूर्वाय पुराणाय नमो नमः ॥६३ ॥
नमो जगत्प्रतिष्ठाय गोविन्दाय नमो नमः । नमो देवाधिदेवाय स्वभावाय नमो
नमः ॥ ६४ ॥ नमोऽस्तु पद्मनाभाय सांख्ययोगोद्भवाय च । विश्वेश्वराय देवाय

शिवाय हरये नमः ॥ ६५ ॥ नमोऽस्तु तस्मै देवाय निर्गुणाय गुणात्मने । नाराय-
णाय देवाय देवतानां पतये नमः ॥ ६६ ॥ नमो नमः कारणवामनाय नारायणा-
यामितविक्रमाय । श्रीशार्ङ्गचक्रासिगदाधराय नमोऽस्तु तस्मै पुरुषोत्तमाय ॥६७॥
गुह्याय वेदनिलयाय महोदराय सिंहाय दैत्यनिधनाय चतुर्भुजाय । ब्रह्मेन्द्ररुद्र-
मुनिचारणसंस्तुताय देवोत्तमाय वरदाय नमोऽच्युताय ॥ ६८ ॥ नागेन्द्रभोगशय-
नासनप्रियाय गोक्षीरहेमशुकनीलघनोपमाय । पीताम्बराय मधुकैटभनाशनाय
विश्वाय चारुमुकुटाय नमोऽजराय ॥ ६९ ॥ नाभिप्रजातकमलासनसंस्तुताय
क्षीरोदकार्णवनिकेतयशोधराय । नानाविचित्रमुकुटांगदभूषणाय योगेश्वराय
विरजाय नमो वराय ॥ ७० ॥ भक्तिप्रियाय वरदीप्तसुदर्शनाय फुल्लारविन्दविपु-
लायतलोचनाय । देवेन्द्रविघ्नशमनोद्यतपौरुषाय नारायणाय वरदाय नमोऽच्यु-
ताय ॥ ७१ ॥ नारायणाय परलोकपरायणाय कालाय कालकमलायतलोचनाय ।

रामाय रावणविनाशकृतोद्यमाय धीराय धीरतिलकाय नमो वराय ॥ ७२ ॥
पद्मासनाय मणिकुण्डलभूषणाय कंसान्तकाय शिशुपालविनाशनाय । गोवर्द्धनाय
मुरमल्लनिकृन्तनाय दामोदराय विरजाय नमो वराय ॥ ७३ ॥ ब्रह्मायनाय
विदग्धाय नाथलोकैकनाथाय हितात्मकाय । नारायणायार्तविनाशनाय महाव-
राहाय नमस्करोमि ॥ ७४ ॥ कूटस्थमव्यक्तमचिन्त्यरूपं नारायणं कारणमादि-
देवम् । युगान्तशेषं पुरुषं पुराणं तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥ ७५ ॥ अदृश्यम-
च्छेद्यमनन्तमव्ययं महर्षयो ब्रह्ममयं सनातनम् । वदन्ति यं वै पुरुषं पुरातनं तं
वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥ ७६ ॥ उत्तिष्ठतस्तस्य जलोदकुक्षेर्महावराहस्य महीं
विदार्य्य । विधुन्वतो वेदमयं शरीरं लोकाङ्कुरस्थं मुनयो गृणन्ति ॥ ७७ ॥ योगे-
श्वरं चारुविचित्रमौलिं ज्ञेयं समस्तं प्रकृतेः परस्थम् । क्षेत्रज्ञमात्मप्रभवं वरेण्यं
तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥ ७८ ॥ कार्य्यक्रियाकारणमप्रमेयं हिरण्यबाहुं वर-

पद्मनाभम् । महामलं वेदनिधिं सुरोत्तमं तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥ ७९ ॥
किरीटकेयूरमहार्हनिष्कैर्मण्युत्तमालंकृतसर्वगात्रम् । पीताम्बरं काञ्चनचित्रबद्ध-
मालाधरं केशवमभ्युपैमि ॥ ८० ॥ भवोद्भवं वेदविदांवरिष्ठं योगात्मकं सांख्यविदां-
वरिष्ठम् । आदित्यचन्द्राग्निवसुप्रभावं प्रभुं प्रपद्येऽच्युतमात्मवन्तम् ॥ ८१ ॥ यदक्षरं
ब्रह्म वदन्ति सर्वगं निशम्य यन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते । तमीश्वरं तृप्तमनुत्तमैर्गुणैः
सनातनं लोकगुरुं नमामि ॥ ८२ ॥ नमस्तस्मै वराहाय लीलयोद्धरते महीम् ।
खुरमध्यगतो यस्य मेरुः खुरखुरायते ॥ ८३ ॥ श्रीवत्साङ्कं महादेवं वेदगुह्यम-
नुपमम् । प्रपद्ये सूक्ष्ममचलं वरेण्यमभयप्रदम् ॥ ८४ ॥ प्रभवं सर्वभूतानां
निर्गुणं परमेश्वरम् । प्रपद्ये मुक्तसङ्गानां यतीनां परमां गतिम् ॥ ८५ ॥ प्रभवं
तं गुणाध्यक्षमक्षरं परमं पदम् । शरण्यं शरणं भक्त्या प्रपद्ये भक्तवत्सलम् ॥ ८६ ॥
त्रिविक्रमं त्रिलोकेशं सर्वेषां प्रपितामहम् । योगात्मानं महात्मानं प्रपद्येऽहं जना-

दैनम् ॥ ८७ ॥ आदिदेवमजं विष्णुं व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् । नारायणमणीयांसं प्रपद्ये ब्राह्मणप्रिये ॥ ८८ ॥ अकूपाराय देवाय नमः सर्वमहाद्युते । प्रपद्ये देवदेवेशमणीयांसमणोः सदा ॥ ८९ ॥ एकाय लोकनाथाय परतः परमात्मने । नमः सहस्रशिरसे अनन्ताय नमो नमः ॥ ९० ॥ तमेव परमं देवमृषयो वेदपारगाः । कीर्तयन्ति च सर्वे वै ब्रह्मादीनां परायणम् ॥ ९१ ॥ नमस्ते पुण्डरीकाक्ष भक्तानामभयङ्कर । सुब्रह्मण्य नमस्तेऽस्तु त्राहि मां शरणागतम् ॥ ९२ ॥ तावद्भवति मे दुःखं चिन्ता संसारसागरे । यावत्कमलपत्राक्षं न स्मरामि जनार्दन ॥ ९३ ॥ भीष्म उवाच । भक्तिं तस्य तु संचिन्त्य नागस्यामोघसंस्तवान् । प्रीतिमानभवद्राजन् श्रुत्वा चक्रगदाधरः ॥ ९४ ॥ आरुह्य गरुड़ं विष्णुराजगाम सुरोत्तमः । सान्निध्यं कल्पयामास तस्मिन्सरसि लोकधृक् ॥ ९५ ॥ ग्राहग्रस्तं गजेन्द्रञ्च तं ग्राहञ्च जलाशयात् । उज्जहाराप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदनः ॥ ९६ ॥ जलस्थं दारया-

मास ग्राहं चक्रेण माधवः। मोचयामासनागेन्द्रं पाशेभ्यः शरणागतम्॥ ९७॥
सहि देवलशापेन हूहूगन्धर्वसत्तमः। इदमप्यपरं गुह्यं राजन् पुण्यतमं श्टणु॥
९८॥ युधिष्ठिर उवाच। कथं शापो भवत्तावद्गन्धर्वस्य महात्मनः। एतदिच्छा-
म्यहं श्रोतुं विस्तरेण पितामह॥ ९९॥ भीष्म उवाच। यथा तौ शापितौ तेन
देवलेन महात्मना। हाहाहूहूरिति ख्यातौ गीतवाद्यविशारदौ॥ १००॥ उर्वशी
मेनका रम्भा तथान्येऽप्सरोगणः। शक्रस्य पुरतो राजन् नृत्यन्ते ताः सुमध्यमाः॥
१॥ ततस्तु तौ गायमानौ गन्धर्वौ राजसद्मनि। अन्योऽन्यं कुर्वतुः स्पर्धां शक्रस्य
पुरतः स्थितौ॥ २॥ आवयोरुभयोर्मध्ये यः श्रेष्ठो गीतवाद्ययोः। तं वदस्व सुर-
श्रेष्ठो ज्ञात्वा गीतस्य लक्षणम्॥ ३॥ गन्धर्वयोर्वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच शतक्रतुः।
युवयोर्गीतवाद्येषु विशेषो नोपलभ्यते॥ ४॥ एकएक मुनिः श्रेष्ठो देवलो नाम-
नामतः। युवयोः संशयच्छेत्ता भविष्यति न संशयः॥ ५॥ ततस्तु तौ शक्रवचो

निशम्य प्रणम्य राजन् शिरसा सुरोत्तमम् । गतौ सुहृष्टौ जयकाङ्क्षिणौ तौ यत्रा-
श्रमे तिष्ठति स द्विजाग्र्यः ॥ ६ ॥ ततो दृष्ट्वा मुनिश्रेष्ठं देवलं शंसितव्रतम् ।
अभिवाद्य महात्मा नमूचतुः पार्श्वसंस्थितौ ॥ ७ ॥ शक्रेण प्रेषितौ देव त्वत्समीपे
द्विजोत्तम । एकस्य नौ जयं देहि यत्ते मनसि वर्त्तते ॥ ८ ॥ पृथक् चरन्तौ गायन्तौ
रुचिरं मधुराक्षरम् । न किञ्चिद्वदते वाक्यं मुनिर्मौनस्य धारणात् ॥ ९ ॥ शृण्व-
न्नपि पदं तेषां न किञ्चिद्वदते मुनिः । तदा तौ कुपितौ तस्य देवलस्य महात्मनः ॥
१० ॥ ऊचतुश्च रुषा वाक्यं गन्धर्वौ कालनोदितौ । मूढोऽयं नाभिजानाति निश्चयं
गीतवाद्ययोः ॥ ११ ॥ निशम्य तद्वचस्तेषां गन्धर्वाणां मदान्वितम् । क्रोधादुत्थाय
विप्रेन्द्र इदं वचन मब्रवीत् ॥१२॥ एष हूहूर्दुरात्मा तु ग्राहत्वं यातु मूढधीः । त्वमेव
गजराजस्तु भवस्व गिरिगह्वरे ॥ १३ ॥ एवं शापं ददौ क्रुद्धो देवलः सुमहातपाः ।
ततस्तौ शापितौ तेन देवलेन महात्मना ॥ १४ ॥ प्रणम्य शिरसा विप्रं गन्धर्वाविद- १८

मूचतुः । भूमण्डलगतौ ह्यावां प्रसादं कुरु सुव्रत ॥ १५ ॥ निश्चयं कुरु विप्रेन्द्र येन
शापाद्विमुच्यते । ततस्तौ पुरुषौ दृष्ट्वा उभौ शापभयार्दितौ ॥ १६ ॥ प्रत्युवाच मुनिः
श्रेष्ठो गन्धर्वाणां भयापहम् । मेरुपृष्ठे सरोरम्यं वृक्षवृन्दसमाकुलम् ॥ १७ ॥ नाना-
पक्षिगणाकीर्णं द्वितीय इव सागरः । तस्मिन् सरोवरे रम्ये ग्राहो नित्यं भविष्यति॥
१८ ॥ तृषार्तस्तत्र मातङ्गो गमिष्यति नगोत्तमात् । तयोर्मध्ये महद्युद्धं भविष्यति
सुदारुणम् ॥१९॥ ग्राहेणाकृष्यमाणस्तु गजस्तोत्रं करिष्यति । तदैव देवदेवेशस्तुष्यते
नात्र संशयः॥२०॥ ततो नारायणः प्रीतः शापात्वां मोचयिष्यति । इत्युक्त्वा ऋषिणा तेन
वरेणै तौ प्रमोदितौ ॥२१॥ ग्राहत्वमगमत्सोऽथ वधं प्राप्य दिवं गतः । शापद्विमुक्तो
युगपद्गजो गन्धर्व एव च ॥२२॥ गजोऽपि मुक्ततां यातः श्रीकृष्णेन विमोचितः ।
तस्माच्छापाद्विनिर्मुक्तो गजो गन्धर्व एव च ॥२३॥ तौ च स्वं स्वं वपुः प्राप्य प्रणिपत्य
जनार्दनम् । गजो गन्धर्वराजश्च परां निर्वृतिमागतौ ॥२४॥ प्रीतिमानपुण्डरीकाक्षः

शरणागतवत्सलः । अभवद्देवदेवेशस्ताभ्यां चैव प्रपूजितः ॥२५॥ भजन्तं गजराजानम-
वदन् मधुसूदनः । श्रीभगवानुवाच । ये मां त्वां च सरश्चैव ग्राहस्य च विदारणम् ॥
२६॥ गुल्मकीचकवेणूनां तं च शैलवरं तथा । प्रभासं भास्करं गङ्गां नैमिषारण्यपु-
ष्करम् ॥२७॥ प्रयागं ब्रह्मतीर्थञ्च दण्डकारण्यमेव च । ये स्मरिष्यन्ति मनुजाः प्र-
याताः स्थिरबुद्धयः ॥२८॥ दुःस्वप्नो नश्यते तेषां सुस्वप्नश्च भविष्यति । अनिरुद्धं गजं
ग्राहं वासुदेवं महाद्युतिम् ॥ २९ ॥ सङ्कर्षणं महात्मानं प्रद्युम्नञ्च तथैव च । मत्स्यं
कूर्म्मं वराहञ्च वामनं तार्क्ष्यमेव च ॥ ३० ॥ नारसिंहञ्च नागेन्द्रं सृष्टिप्रलयका-
रकम् । विश्वरूपं हृषीकेशं गोविन्दं मधुसूदनम् ॥ ३१ ॥ सहस्राक्षं चतुर्बाहुं
मुरारिं गरुड़ध्वजम् । त्रिदशं त्वदितिं देवं दृढभक्तिमनुत्तमम् ॥ ३२ ॥ वैकुण्ठं
दुष्टदमनं मुक्तिदं मधुसूदनम् । एतानि प्रातरुत्थाय संस्मरन्ति ये नराः ॥ ३३ ॥
सर्वपापैः प्रमुच्यन्ते विष्णुलोकमवाप्नुयुः । भीष्म उवाच । एवमुक्त्वा महाराज

राजेन्द्र मधुसूदनः ॥ ३४ ॥ स्पर्शयामास हस्तेन गजं गन्धर्व मेव च । तौ च स्पृष्टौ
ततः सद्यो दिव्यमाल्याम्बरावुभौ ॥ ३५॥ तमेव मनसा प्राप्य जग्मतु स्त्रिदशालयम् ।
ततो दिव्यवपुर्भूत्वा हस्तिराट् परमं पदम् ॥ ३६ ॥ गच्छतिस्म महाबाहो नारा-
यणपरायणः । ततो नारायणः श्रीमान्मोचयित्वा गजोत्तमम् ॥ ३७ ॥ ऋषिभिः
स्तूयमानोऽग्र्यै र्वेदगुह्यपरात्परैः । ततः स भगवान्विष्णु र्दुर्विज्ञेयगतिः प्रभुः ॥ ३८॥
शङ्खचक्रगदापाणिरन्तर्धानं समाविशत् ॥ वैशम्पायन उवाच । गजेन्द्रमोक्षणं श्रुत्वा
कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३९ ॥ भ्रातृभिः सहितः सम्यक् ब्राह्मणै र्वेदपारगैः ।
पूजयामास देवेशं पार्श्वस्थं मधुसूदनम् ॥ ४० ॥ विस्मयोत्फुल्लनयनः श्रुत्वा ना-
गस्य मोक्षणम् । ऋषयश्च महाभागाः सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ ४१॥ अजं वरेण्यं
वर पद्मनाभं महाबलं वेदनिधिं सुरोत्तमम् । तं वेदगुह्यं पुरुषं पुराणं ववन्दिरे
वेदविदां वरिष्ठम् ॥ ४२ ॥ एतत् पुण्यं महाबाहो नराणां पुण्य कर्मणाम् । दुः-

स्वप्नदर्शने घोरे श्रुत्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ ४३ ॥ तस्मात् त्वं हि महाराज प्रपद्य
शरणं हरिम् । विमुक्तः सर्वपापेभ्यः प्राप्स्यसे परमं पदम् ॥ ४४ ॥ यदा महा
ग्राहगृहीतकातरं सुपुष्पिते पद्मवने महाद्विपम् । विमोचयामास गजं जनार्दनो
दुःस्वप्ननाशञ्च सुखोदयं सदा ॥ ४५ ॥ परं पराणां परमं पवित्रं परेशमीशं सुर-
लोकनाथम् । सुरासुरैरर्चितपादपद्मं सनातनं लोकगुरुं नमामि ॥ ४६ ॥ परं
गजस्मरणाद्विमुक्तिहेतुं पुरुषवरं स्तुतिदिव्यदेहगोतम् । सततमपि पठन्ति ये तु
तेषामभिहितं मरणान्तककिल्विषापहं स्यात् ॥ ४७ ॥ धर्मदृढः स्मृतिवद्धमूलो
वेदस्कन्धःपुराणशाखाढ्यः । क्रतु कुसुमोमोक्षफलो मधुसूदनपादपो जयति ॥४८॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च । जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो
नमः ॥ ४९ ॥ आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् । सर्वदेवनमस्कारः
केशवं प्रतिगच्छति ॥ ५० ॥ वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदौ मध्ये

तथा चांते हरिः सर्वत्र गीयते ॥ ५१ ॥ सर्वरत्नमयो मेरुः सर्वाश्चर्य्यमयं नभः । सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्वदेवमयो हरिः ॥ ५२ ॥ गीतासहस्रनामैव स्तवराजो ह्यनुस्मृतिः । गजेन्द्रं मोक्षणञ्चैव पञ्चरत्नानि भारती ॥ १५३ ॥

इति गजेन्द्रमोक्षः समाप्तः ।

कलिकाता, निमतला घाट ष्ट्रीट ८ संख्यक भवने संवाद ज्ञानरत्नाकर यन्त्रे
श्रीयुत वाबु भुवनचन्द्र वसाक द्वारा मुद्रित । सन १२८४ साल ।

